

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय ... ..

मी. व्हा.

सं. क्र.

३९

REFBK-0000550

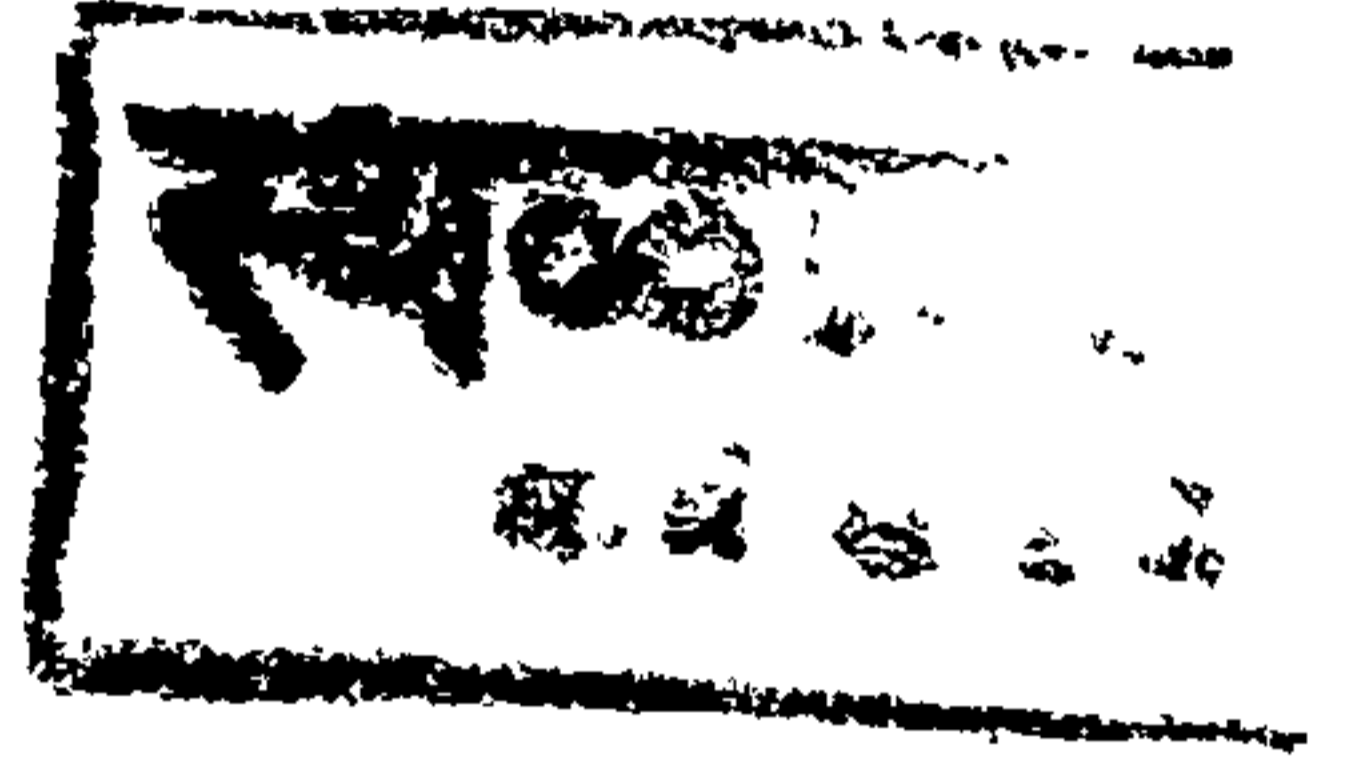
REFBK-0000550

अलंकार-विवेक.

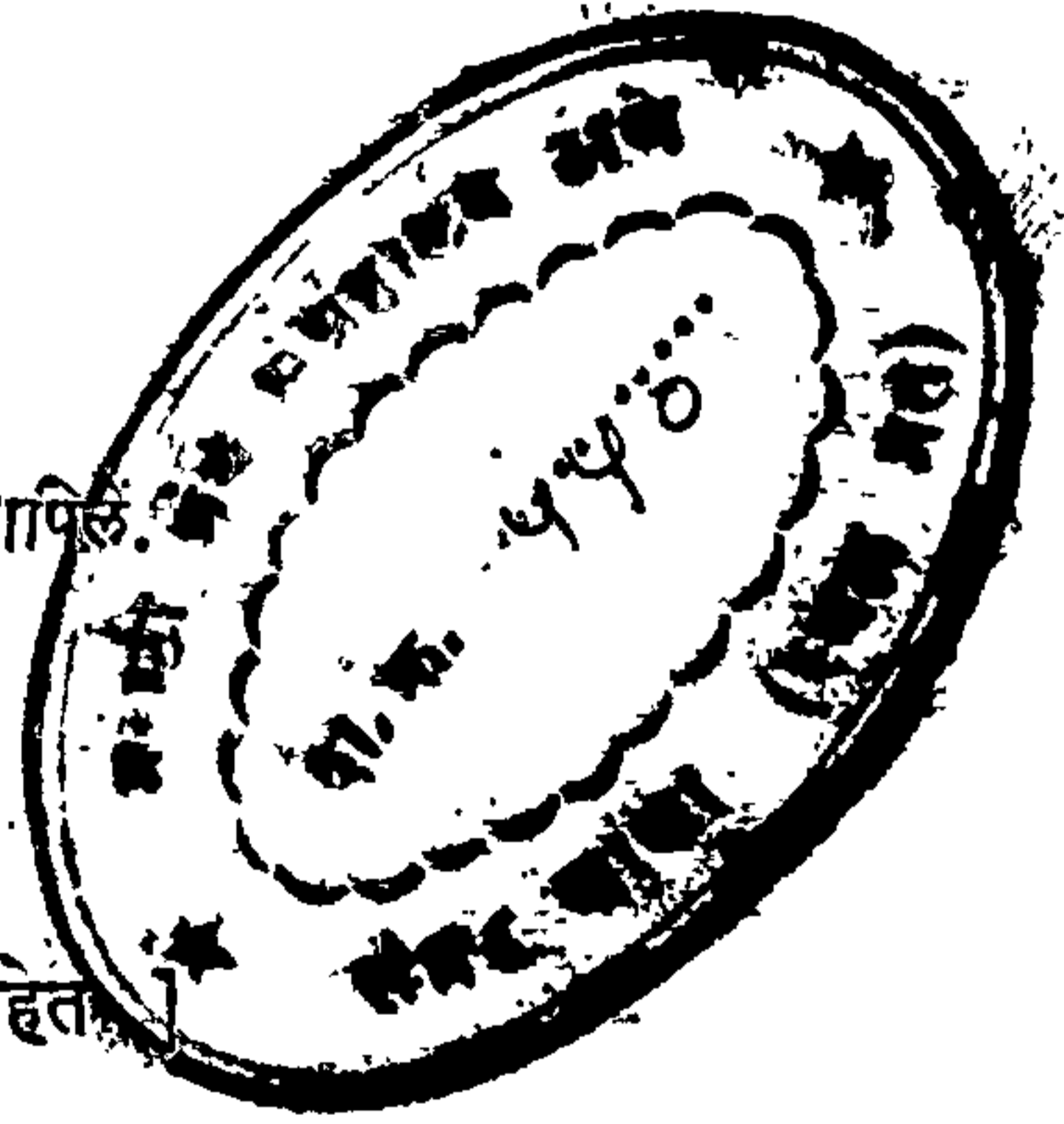
रामचंद्र भिकाजी जोशी

संपादक, मराठी शाळापत्रक,
बालबोध आणि प्रौढबोध
व्याकरणांचे कर्ते,
यांनी तयार केले.

पुणे येथे

'चित्रशाळा' छापखान्यांत छापिले.

[कर्त्याने सर्व हक्क राखिले आहेत.]

सन १९०९

REFBK-0000550

किंमत सहा आणे.

प्रस्तावना.

विद्यार्थ्यांना थोडक्यांत अगदीं सुलभ रितीनें, मुख्य मुख्य अलंकारांची माहिती व्हावी आणि त्यांना कविता वाचण्यामध्ये मौज वाटावी या उद्देशानें हें लहानसें पुस्तक लिहिलें आहे. यांत महत्वाचे असे सुमारे पन्नास अलंकार, रस, आणि काव्य-गुण यांचीं लक्षणें, माहिती आणि उदाहरणें दिलीं आहेत. यांतील विवेचन अगदीं सोप्या भाषेत मुलांना सहज समजेल अशा रितीनें केलें आहे. या योगानें विद्यार्थ्यांस मुख्य मुख्य अलंकार सहज समजू लागतील.

अलंकार या विषयास संस्कृत भाषेत फार दिवसांपासून शास्त्रीय स्वरूप आलेलें आहे. त्या भाषेत या विषयावर कोणी लिहूं लागल्यास अगदीं पारिभाषिक पद्धतीनें लिहितात. यामुळे ह्या नवीन तऱ्हेच्या पुस्तकांतील विवेचन पुष्कळांस कदाचित् आवडणार नाही. परंतु जुन्या तऱ्हेचे विवेचन विद्यार्थ्यांना मुळांच कळण्यासारखें नसतें. केवळ शास्त्रीय पद्धतीचे असे विवेचन या पुस्तकांत मुद्दामच केलें नाहीं. हें पुस्तक केवळ विद्यार्थ्यांना या विषयाची सहजा माहिती व्हावी म्हणून लिहिलें आहे. तो हेतू सिद्धीस गेला म्हणजे झालें.

या विषयाचे विवेचन करणारांची समजूत अशी असते कीं रस, अलंकार, इत्यादिकांची उदाहरणें म्हटलीं म्हणजे तीं शृंगारपर असतील, अशीच असली पाहिजेत. यामुळे अशा या विषयावरलि पुस्तक तरुण वाचणारांस वाचण्यास अयोग्य असेच नेहमीं होत असतें. प्रस्तुत पुस्तकांत अशा प्रकारचे एकही उदाहरण येऊं दिलें नाहीं.

हें पुस्तक लिहितांना मला मुख्यतः माझे कै० वा० मित्र प्रो० राजाराम राम-रुष्ण भागवत यांनीं फार दिवसांमागे लिहिलेल्या 'अलंकार-मीमांसा' या पुस्तकाचा फार उपयोग झाला. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या अनेक पुस्तकांचें मला पुष्कळ साह्य झालें आहे.

रा. भि. जोशी.

अनुक्रमणिका.

—X:*:X—

१-प्रास्ताविक	...	...	...	...	...	...
२-बोलण्याचे दोन प्रकार	...	...	...	...	...	...
३-स्वभावोक्ति	...	...	...	...	...	...
४-'नवरस'-विवेचन	...	...	...	...	...	...
५-उपमेचे अलंकार	...	...	...	...	...	...
६-कार्यकारणभावाचे अलंकार	...	...	...	...	...	...
७-स्वतंत्र पदार्थांचे अलंकार	...	...	...	...	...	...
८-शब्दालंकार	...	...	...	...	...	...
९-काव्यगुण	...	...	...	...	...	...
१०-सूचि	...	...	...	...	...	...

अलंकार-विवेक.

१-प्रास्ताविक.

परमेश्वरानें मानवी प्राण्यास सृष्टीतील इतर प्राण्यांहून श्रेष्ठ करण्यासाठी ज्या गोष्टी विशेष म्हणून दिल्या आहेत त्यांमध्ये बोलतां येणें म्हणजे भाषा ही एक मुख्य देणगी आहे. मनुष्यास जर बोलतां न येतें तर त्याला आज प्राणि-सृष्टीत जें प्रमुखस्थान प्राप्त झालें आहे, तें कधींही प्राप्त झालें नसतें. भाषेमुळे मानवी प्राणी इतर प्राण्यांपेक्षां एकदम फारच श्रेष्ठ व बलिष्ठ होऊन बसला हें अगदीं उघड आहे. सर्व मानवी प्राण्यांना बोलतां येतेंच, परंतु कित्येक मनुष्ये बोलण्याच्या कामांत फार कुशल असतात. ते त्या कलेचा व्यवहारांत अति उत्तम उपयोग करून घेतात. वक्ते, कवि, ग्रंथकार, वगैरे हे भाषाव्यवहार उत्तम करणारेच होत. त्यांना ही कला चांगली साधल्यामुळे ते इतर मनुष्यांवर आपलें श्रेष्ठत्व मिरवितात. देशोदेशीं कांहीं लोक बोलण्याविषयीं नेहमीं प्रख्यात असतात. असे लोक प्राचीनकाळीं प्रख्यात होऊन गेले आहेत व सांप्रतही विद्यमान आहेत. कित्येक देशांत राज्यकारभार हा बोलण्याच्या कलेच्या जोरावर चालतो. उदाहरणार्थ प्राचीन ग्रीक संस्थानें आणि रोमन राष्ट्र, आणि सांप्रतचीं इंग्लंड वगैरे युरोपीय राज्ये. आमच्या इकडे जरी सुभाषणावर अवलंबून असणारी राज्यपद्धति मागें प्रचारांत नव्हती, तरी चांगले बोलके लोक मागें प्रख्यातीस आलेले आहेत. बादशाहाच्या दरबारींचा बिरबल हा सुवक्ता म्हणूनच प्रसिद्ध आहे. पहिल्या बाजिरानें आपल्या मोहक वक्तृत्वानेंच विलासी शाहू महाराजांचे मनांत मराठी साम्राज्य स्थापण्याची कल्पना भरवून दिली. शेवटचा बाजिराव पेशवा हा उत्तम मोहक बोलणारा होता, आणि तो नाना फडनविसासारख्या कसलेल्या मुत्सद्यासही आपल्या वाग्जालांत गुरफटवीत असे, अशी प्रख्याती आहे. तेव्हां उत्तम बोलतां येणें ही कला सर्वत्र नेहमीं मौक्या महत्त्वाची अशी मानीत असतात.

अर्थबोध करून आपलें इंगित लोकाला समजाविणें हा भाषणाचा मुख्य उद्देश. परंतु तो अर्थबोध पुष्कळ वेळा मनोरंजक रितीने आपण करित असतो. केवळ अंग संरक्षणासाठी साधा, जाडाभरडाही पोषाख चालतो. पण त्यालाच अनेक तऱ्हेने शोभा आणून आपण इतरांचें लक्ष आपल्याकडे लागेल असें करितों. हाच प्रकार भाषणाचाही आहे. पुष्कळदां आपण आपलें इंगित मोहक रितीने दुसऱ्यास समजेल असा प्रयत्न करितों. “ तो गृहस्थ मोठा उदार आहे, ” आणि “ तो गृहस्थ या युगीचा कर्णच आहे, ” ह्या दोन्ही वाक्यांचा अर्थ एकच आहे. पण पहिल्या वाक्यापेक्षां दुसऱ्या वाक्यापासून रंजन अधिक होतें हें सर्वानुभवसिद्ध आहे. तसेच “ दुष्ट विषयांचें सेवन केल्यानें जें सुख होतें तें फार थोडें होतें व दुःख फार मोठें होतें, ” ह्या वाक्यानें जो अर्थ समजतो तोच अर्थ—

“ सुख पाहतां जिवापाडे । दुःख पर्वता एवढें ”

ह्या अभंगापासून मनांत येतो. पण अभंगानें तो अर्थ जसा खुलतो व मनांत ठसतो, तसा पहिल्या अगदीं साध्या वाक्यानें खुलत व ठसत नाही.

यावरून बोलण्याचे दोन प्रकार झाले; एक साधें बोलणें आणि दुसरें शोभायुक्त बोलणें. बोलण्यास शोभा आणणारा जो धर्म त्यास अलंकार असें म्हणतात; कारण ‘ अलं-कार ’ या शब्दाचा मूळचा अर्थ ‘ शोभा आणणारा ’ असाच आहे. अलंकाराच्या योगानें एकीकडे चित्ताचें रंजन होत असतां मन प्रधान अर्थाचें ग्रहण सुखानें करितें व त्या आनंदाच्या नादांत प्रधान अर्थ चांगला व खरा आहे अशी बुद्धि होते. औषधांत साखर मिळविली असतां तिच्या गोडीखालीं औषधाचा कडूपणा किंवा तुरटपणा वगैरे अनुभवास न येतां जसें मूळ औषधच गोड आहे असें वाटतें, त्याप्रमाणेंच ही गोष्ट आहे. फार तर काय, बोलणारा किंवा लिहिणारा जर चतुर असला तर तो आपल्या भाषणाच्या किंवा लेखाच्या रसानें दुर्बल अर्थ सुद्धां ऐकणाऱ्यास किंवा वाचणाऱ्यास सबळ आहे असें भासवितो. मग मूळच्याच खऱ्या असलेल्या गोष्टी तो खऱ्या, चांगल्या आणि सबळ करून

दाखवील यांत नवल काय ? न्यायसभेंत दुसऱ्याच्या तर्फेन भाषण करणारे वकील, पार्लमेंटादि राजसभांतून स्वपक्षमंडणार्थ भाषणें करणारे मुत्सद्दी, लोकरंजनार्थ अथवा स्वमतस्थापनार्थ सभांतून भाषणें करणारे वक्ते, उपदेश करणारे लोक, शिक्षक, पुष्कळ लोकांनीं वाचार्वीं म्हणून पुस्तकें लिहिणारे ग्रंथकार, यांना आपल्या भाषेला शोभा कोणत्या गुणांनीं आणि कोणत्या तजविर्जांनीं आणतां येईल हें चांगलें समजत असल्यावांचून त्यांस आपापल्या कामांत पूर्ण यश कधींही येणार नाहीं.

संस्कृत भाषेंत ग्रंथरचना अपार आहे. तसेंच त्या भाषेंत कवि व ग्रंथकार यांचा नाना विषयांत लेखनव्यवहारही फार वर्षे चालू होता. यामुळें त्या भाषेंत अलंकारही पुष्कळ बनले आहेत. तसेंच त्या भाषेंत या विषयावर ग्रंथही पुष्कळ आहेत. त्या ग्रंथांच्या अनुकरणानें मराठी भाषेंतही या विषयावर कित्येक ग्रंथ झाले आहेत; परंतु ते ग्रंथ असावे तसे सुबोध नाहींत. संस्कृत भाषा पुष्कळ वर्षे प्रचारांत नसल्यामुळें त्या भाषेंतल्या अशा ग्रंथांना प्रायः केवळ शास्त्रीय स्वरूप आलेलें असतें, यामुळें मराठींत त्यांच्या अनुकरणानें जे ग्रंथ झाले आहेत, ते असेच केवळ शास्त्रीय आणि हिशोबी भाषेंत लिहिलेले आहेत. ते सुलभ, सुबोध आणि मनोरंजक असे नाहींत. यामुळें मराठी भाषेंत विशेष आढळणाऱ्या मुख्य मुख्य अलंकारांचें अगदीं सोप्या रितीनें शालापत्रकांत विवेचन करण्याचा विचार आहे. प्रत्येक विषय उदाहरणांच्या द्वारे अगदीं सोप्या भाषेंत विद्यार्थ्यांस समजून द्यावा, अशी नवी शिक्षण-पद्धति सांप्रत उपयोगांत येत आहे. तदनुरूप अलंकार-विवेचनाचा प्रयत्न करण्याचा विचार आहे. हें वाचकांस व विद्यार्थ्यांस आवडल्यास या विवेचनाची ह्यापेक्षा अधिक उपयुक्त अशी बनविलेली पुनरावृत्ति पुढें मागे वाचकांस सादर करितां येईल.

२-बोलण्याचे दोन प्रकार.

भाषण किंवा बोलणें म्हणजे काहीं तरी सांगणें किंवा वर्णन क-

रणें. सांगण्याचे किंवा वर्णन करण्याचे दोन प्रकार असतात: -
 (१) जसें असेल तसें यथातथ्य, सरळ वर्णन करणें, आणि (२)
 प्रकारान्तरानें वर्णन करणें. पहिल्या प्रकारचें वर्णन स्वाभाविक असतें।
 म्हणून त्यास स्वभावोक्ति असें म्हणतात आणि दुसऱ्या प्रकारचें
 वर्णन अस्वभाविक म्हणजे वांकडें असतें, म्हणून त्यास वक्रोक्ति
 असें म्हणतात. दुसऱ्या प्रकारचें वर्णन हें अलंकारिक वर्णन होय.
 या ठिकाणीं ' वक्र ' याचा वाईट अर्थ घ्यावयाचा नाही.

वर्णनांत अलंकार करणें तों चमत्कारिक अर्थ-रचना करून करितात
 अथवा शब्द-रचना चमत्कारिक करून करितात. पहिल्या प्रकारचे
 अलंकार हे अर्थालंकार व दुसऱ्या प्रकारचे शब्दालंकार होत.
 वास्तविक पाहातां अर्थालंकार हे प्रमुख होत. शब्दालंकार गौण
 असतात. यासाठीं प्रथमतः प्रमुख अर्थालंकार सांगून मग कांहीं
 थोडे शब्दालंकार सांगूं.

अर्थदृष्ट्या वाक्याचे भाग दोन. एक प्रधानार्थ व दुसरा
 अलंकारिक अर्थ. प्रधानार्थ भाषणांत नेहमीं असलाच पाहिजे. अलं-
 कारिक अर्थ बोलणाराच्या मर्जाप्रमाणें आणि गरजेप्रमाणें आणावया-
 चा असतो. व्याकरणशास्त्राचा भाग जो वाक्यपरिच्छेद, त्यामध्ये
 वाक्य होण्यास उद्देश्य आणि विधेय, आणि क्रियापद सकर्मक अस-
 ल्यास कर्म, एवढी सामुग्री पुरे होते. परंतु केव्हां बोलणारा उद्देश्यास
 आणि कर्मास विशेषणादिकांनीं आणि विधेयास विधेयपूरकांनीं अलं-
 कृत करितो. बोलणारास असें करण्याची हौस असते, किंवा अर्थ-
 निष्पत्ति चांगली व्हावी म्हणून तसें करण्याची जरूरी पडते. ही
 जरूरी केवळ अर्थनिष्पत्तिकरितांच असते असें नाही, तर पुष्कळदां
 श्रोता व वाचक यांचें मन वेधण्यासाठींही वक्ता आणि लेखक
 यांना या युक्त्या करण्याचें कारण पडतें. यासाठीं भाषेंतील अलंकार
 हे केवळ चैनीच्या वस्तू आहेत असे नव्हे, तर ते पुष्कळदां जरूरीचे
 आणि अपरिहार्यही असतात.

३ स्वभावोक्ति.

प्रधानार्थ म्हणजे साधा, स्वाभाविक अर्थ, याला मागे स्वभावोक्ति असें

म्हटलेंच आहे. हें स्वाभाविक वर्णनही जरी अगदीं साधें असलें, तरी चमकविणारें असतें. याचीं पुढील उदाहरणें पहां*:-

मृगयेचें वर्णन:-

“ वधिले व्याघ्र-वृक-खग-श्रापद,
धरिले प्रमत्त गज रानीं.

चिरिले किरि, लेशहि धृति

मृगयूथीं नुरविलीच गजरांनीं. ” मोरोपंत.

तसाच युद्धाचा प्रसंग:-

“ मारून रात्रिचरकटक, रुधिरनदी खळखळाट वाहविली,

चळवळ घटोत्कचाची ममीं भेदुनि मुहूर्त राहविली. ” मोरो.

श्रीराम शिशुपर्णीं स्तनपान करीत आहे. त्याचें वर्णन:-

“ पीतां स्तनातें क्षणमात्र राहणें,

महादरें मातृमुखास पाहणें;

वक्त्रांत तें दुग्ध तसेंचि वाहणें,

तेणेंचि फूत्कार करोनि नाहणें. ”

मोरोपंत.

हें वर्णन सहज, नेहमींच्या परिपाठांतलें, परंतु अगदीं हुबेहुब नाहीं असें कोण म्हणेल ?

पुष्कळदां वर्णन अगदीं स्वाभाविक असतें, परंतु मधून मधून रसांचा व अलंकारांचा छटा असतो. तरी अशा स्थळीं मुख्य अलंकार स्वभावोक्तीच मानावा. स्वभावोक्तीचीं आणखी उदाहरणें —

* येथें अलंकारादिकांचीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत तीं बहुतेक कवितेंतलीं दिलीं आहेत; यावरून अलंकार कवितेंतच अमतात कीं काय, असें कोणास वाटेल. परंतु तसें समजू नये. अलंकार गद्यांत असतात आणि पद्यांतही असतात. परंतु पद्यमय वर्णन हें मुद्दाम सुशोभित केलेलें असतें म्हणून पद्यांत उदाहरणें जास्त सांपडतात. शिवाय पद्यमय उदाहरणें विद्यार्थ्यांस ध्यानांत ठेवण्यास सोपीं जातात; म्हणून पद्यमय उदाहरणें जास्त दिलीं आहेत. तथापि ठिकठिकाणीं गद्यमय उदाहरणेंही दिलींच आहेत.

(१) नंदस्त्री यशोदा दधिमंथन करीत आहे:—

“ पृथु नितंब नितंबिनिचा, वरी । कटितटीं कटिसूत्रहि सांवरी,
कनककंकणवृंदहि वाजती । मुखिं सुखश्रमबिंदु विराजती.
श्रवणिंचे श्रवणीं नग हालती । गळति गुंफलिया शिरिं मालती;
घुसळितां कुचकुंभहि कांपती । अमृत ज्यांतिल घे कमलापती.
फिरविते रवि ते दधिभीतरीं । मिरविते रवितेज नगांवरी;
स्वकरिं ते करि चंचळता (आ) ननीं । उपरमे परमेश्वरगायनीं. ”

वामन.

(२) कृष्णावर रागावलेल्या सत्यभामेचें वर्णन:—

“ गडबडां धरणीवर लोळते । वदवती न कवीसहि लोळ ते;
रडत मूर्च्छित होय घडीघडी । पवन निश्चळ, नेत्र न ऊघडी.
अलक, हार गळ्यांतील, तोडिते । कुरळ केस मुखावरि सोडिते;
करयुगें उर-मस्तक ताडिते । वसन आणिक कंचुकि फाडिते. ”

वामन.

(३) पुढील प्रसंग द्वंद्वयुद्धाचा आहे. पौरव नांवाचा राजा अभिमन्यूचें धनुष्य तोडून सारथ्यास मारितो, तेव्हां अभिमन्यु ढाल तरवार घेऊन रथाखालीं उतरून पौरवावर धांवतो, आणि त्याच्या सारथ्यास मारून, पौरवाची शेडी डाव्या हातानें धरून उजव्या हातानें त्याचें शीर तोडणार, तों इतक्यांत जयद्रथ रथाखालीं उडी घालून अभिमन्यूवर चालून येतो. तेव्हां अभिमन्यु पौरवास सोडून जयद्रथावर धांवतो आणि त्याचा पराभव करितो;—

“ करितां सारथिमस्तककोदंडच्छेद पौरवं अहितें,
आर्जुनि असिचर्म धरनि गांठी अरितें—जसा गरुड अहितें. ‘
खंडुनि सूतशिर, ध्वज, वामकरें केशभार दृढ धरिला,
पाडून रथाखालीं घावी जों त्या कबंधता अरिला—
तों खड्गचर्म घेउनि सिंधुप टाकुनि उडी रथावरुनी,
गर्जुनी हरिपरि अरिवारि, धांवे तद्वधमनोरथा वरुनी;
त्या पौरवासि सोडुनि, सौभद्र जयद्रथावरि उगारे,
हांसुनि म्हणे, —‘ हरिपुढें वृक-शश-कार्या न थावरिं, उगा रे ! ’

सैधवसैनिकशस्त्रं खड्गं खड्गुनि सरोजनाथाचा —

मोही वीरजनां हरसा, स्मरसा अप्सरोजनां — भाचा. ”

मोरो०

पुढील उतारे वामनकृत कालियामर्दनांतील आहेत:—

(४) कालियाच्या डोहाचें वर्णन:—

“ ऊसळे सळसळां जळ डोहीं । ज्यावरी खग शके न उडों ही;
अंतरिक्षगत पक्षि जळोनि । लक्ष लक्ष पडतात गळोनी.
काळिया तरि जळांतचि आहे । जाति दूर गरळानळ आहे;
उष्णवारिविषवायु नभाला । व्यापितां न उडवे शलभाला. ”
या स्वभावोक्तींत अनुप्रासाचा छटा असल्यामुळे रमणीयपणा वाढला आहे.

(५) कृष्ण डोहांत उडी टाकितो:—

“ हरि चढोनि त्याचि तरूवरी । स्वरशना वसनासह सांवरी;
कसुनि कास कसी कनकांबरे । दृढ करी कटिसूत्र कटीं बरे;
प्रचंड डावा भुजदंड भारी । सव्ये करे वाजवि कैटभारी;
गर्जोनि वृक्षाचवरी तटाकीं । उडी विषाच्या सलिलांत टाकी. ”

(६) कालियामर्दन:—

“ नाच नाचत असोनि नटाचा । हाणितो सरसिजानन टांचा;
हानि यास्तव भुजंगबळाची । दृष्टि त्यावारि पडे अबलांची.
पातिभयें अतिविहळ झालियां । शरण कृष्णपदाप्रति आलियां,
स्मृति नुरे कवरांबरभूषणीं । मन समर्पियलें ब्रजभूषणीं.
स्तन मुखीं धरुनी पिति लेंकरें । हरिस दाविति तें युवती करें;
हृदयिं भाविति कीं, ‘ ब्रजपाळकें । न वधिजे फाणि, देखुनि बाळकें. ’
पसरती युवती वसनांचळा, । करतळीं अबळा अतिचंचळा;
हरिस काकुळती करिती जळीं । किति अशा, किति एक कृतांजळी. ”

या स्वभावोक्तींत करुणरसाचेंही मिश्रण आहे. यामुळे ती विशेष खुलली आहे.

(७) कृष्ण डोहाबाहेर आलेला पाहून त्याचे सखे त्याला भेटतात:—

“ कड्यावरुनियां उड्या प्रथम टाकुनी त्या गड्या —
गडे पशुप भेटती; तटतटां भुर्जी आंगड्या —
फुगोनि तनु फाटती, मनगटीं कडीं दाटती,
सुखें अमित वाटती, विरहसिंधु ते आटती ”

वामन.

या सर्वच स्वभावोक्ति सुरेख आहेत. मात्र मधून मधून कांहीं शब्दा-
लंकार परिपोषक झाले आहेत. परंतु ते वास्तविक दुधांत साखर
घातल्या सारखेच आहेत !

४—‘नवरस’विवेचन.

वाक्याचा प्रधानार्थ बहुतकरून रस असतो. भक्ति, दया, हर्ष, शोक,
क्रोध, तिरस्कार, गर्व, उपहास, आनंद, भय, इत्यादि अनेकविध
ज्या अंतःकरणवृत्ति त्या उत्कट झाल्या असतां त्यांस रस असें म्हण-
तात. या वृत्ति चित्तांत उत्पन्न कराव्या हा बहुतकरून ग्रंथकार,
कवि आणि वक्ते यांचा एक उद्देश असतो.

मराठी काव्यांतील रसांमध्ये मूर्धाभिषिक्त रस भक्तिरस हा होय.
आपले मराठी कवि बहुधा सर्व साधुसंत होते. त्यांनीं स्वभाषेत काव्य-
रचना केली ती मुख्यतः साधारण जनांना ईश्वरभक्तीचा मार्ग सुलभ
करून देण्यासाठीं केली. यामुळे मराठी काव्यग्रंथांत भक्तिरस प्रधा-
नत्वानें आणि भरपूर आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, श्रीधर,
तुकाराम, वामन, रामदास, अमृतराय, मारोपंत इत्यादि मुख्य कवींच्या
काव्यांतून भक्तिरस उचंबळत आहे. पंताची केकावलि आणि तुका-
रामाचे अभंग यांमधून भक्तिरस जसा काय ओथंबळलेला आहे. तेव्हां
याची उदाहरणे येथें द्यावीं तितकीं थोडींच आहेत. तथापि थोडीं
निवडक उदाहरणे येथें देतोः—

(१) सदैव नमितां जरी पद ललाट केलें किणें,
नसे इतर तारिता मज भवत्पदाब्जाविणें;
नता करुन मुक्तही म्हणसि, ‘ मी बुडालों रिणें ! ’
अशा तुज न जो भजे मनुज, धिक् तयाचें जिणें !

केकावली.

“ कड्यावरुनियां उड्या प्रथम टाकुनी त्या गड्या —
गडे पशुप भेटती; तटतटां भुर्जी आंगड्या —
फुगोनि तनु फाटती, मनगटीं कडीं दाटती,
सुखें अमित वाटती, विरहसिंधु ते आटती ”

वामन.

या सर्वच स्वभावोक्ति सुरेख आहेत. मात्र मधून मधून कांहीं शब्दा-
लंकार परिपोषक झाले आहेत. परंतु ते वास्तविक दुधांत साखर
घातल्या सारखेच आहेत !

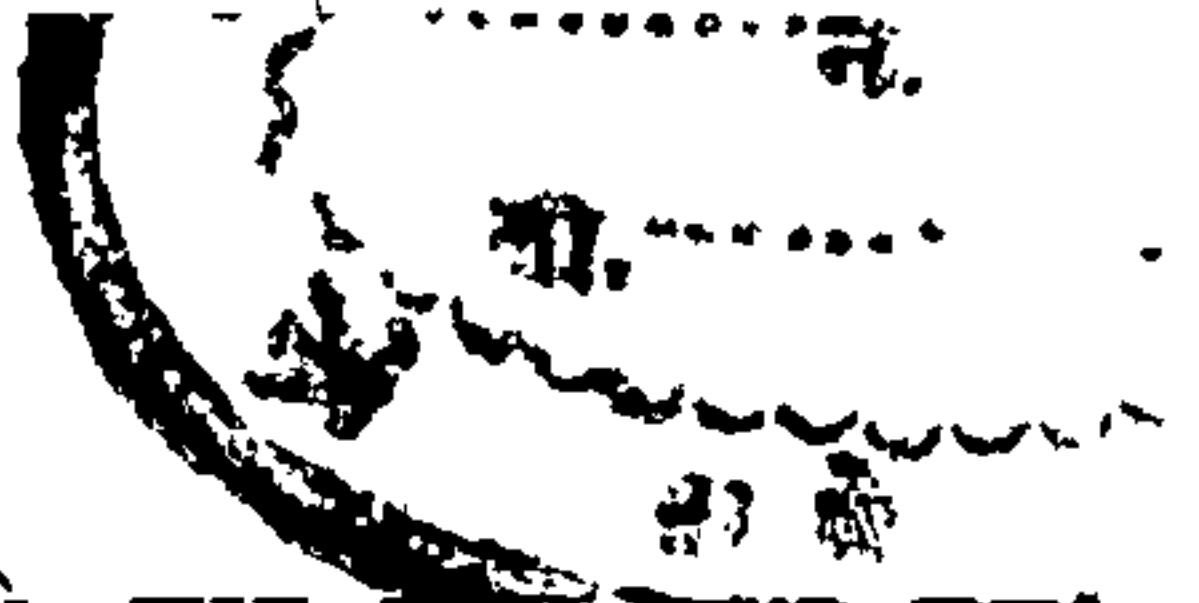
४—‘नवरस’विवेचन.

वाक्याचा प्रधानार्थ बहुतकरून रस असतो. भक्ति, दया, हर्ष, शोक,
क्रोध, तिरस्कार, गर्व, उपहास, आनंद, भय, इत्यादि अनेकविध
ज्या अंतःकरणवृत्ति त्या उत्कट झाल्या असतां त्यांस रस असे म्हण-
तात. या वृत्ति चित्तांत उत्पन्न कराव्या हा बहुतकरून ग्रंथकार,
कवि आणि वक्ते यांचा एक उद्देश असतो.

मराठी काव्यांतील रसांमध्ये मूर्धाभिषिक्त रस भक्तिरस हा होय.
आपले मराठी कवि बहुधा सर्व साधुसंत होते. त्यांनीं स्वभाषेत काव्य-
रचना केली ती मुख्यतः साधारण जनांना ईश्वरभक्तीचा मार्ग सुलभ
करून देण्यासाठीं केली. यामुळे मराठी काव्यग्रंथांत भक्तिरस प्रधा-
नत्वानें आणि भरपूर आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, श्रीधर,
तुकाराम, वामन, रामदास, अमृतराय, मोरोपंत इत्यादि मुख्य कवींच्या
काव्यांतून भक्तिरस उचंबळत आहे. पंताची केकावलि आणि तुका-
रामाचे अभंग यांमधून भक्तिरस जसा काय ओथंबळलेला आहे. तेव्हां
याची उदाहरणे येथे द्यावीं तितकीं थोडींच आहेत. तथापि थोडीं
निवडक उदाहरणे येथे देतोः—

(१) सदैव नमितां जरी पद ललाट केलें किणें,
नसे इतर तारिता मज भवत्पदाब्जाविणें;
नता करुन मुक्तही म्हणसि, ‘ मी बुडालों रिणें ! ’
अशा तुज न जो भजे मनुज, धिक् तयाचें जिणें !

केकावली.

(२) धर्म म्हणे, “ श्रीकृष्णा, बुडतां मी, सत्य जाणव्हा मला;
भव बुडवी म्हणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता रमला. ”
मोरो.

(३) “ नारायणीं घडे जेणं अंतराय,
हो का बापमाय, त्यजावी ते;
येर प्रियपुत्रा ऐसे कोण लेखा ?
करिती ते दुःखा पात्र शत्रू. ”

“ ब्रह्मानंदीं लागली टाळी
कोण देहांते सांभाळी. ”

“ अशक्य तें तुम्हां नाहीं नारायणा,
निर्जीवा चेतना आणावया;
कोठें गुंतलासि योगियांचे ध्यानीं,
आनंद-कीर्तनीं पंढरीच्या. ”

(४) ऐसं भाग्य कई लाहता होईन,
अवघें देखें जन ब्रह्म-रूप;
मग तया सुखा अंत नाहीं पार,
आनंदें सागर हेलावती;
शांति क्षमा दया मूर्तिमंत आंगीं,
परावृत्त संगीं कामादीकां,
विवेकासहीत वैराग्याचें बळ,
धग्धगीतज्वाळ अग्नी जैसा;
भक्ति नवविधा भावशुद्ध बरी,
अलंकारांवरी मुकुटमणी;
तुका म्हणे, माझी पुरवी वासना,
कोण नारायणा तूजवीण ? ”

अशा प्रकारचीं मराठी काव्यांतलीं या रसाचीं उदाहरणें द्यावीं तेवढीं थोडींच आहेत. तुकारामाचे अनेक अभंग द्यावेसे वाटल्यासारखे आहेत. परंतु ते सर्वास उपलब्ध आणि भक्तिरसपूर्ण असे ओळखून घेण्यासारखे असल्यामुळे पाल्हाळ करीत नाहीं. तथापि मोरोपंताचीं आणखी थोडीं उदाहरणें देऊन पुरे करूं.

आपल्या पुराणांत श्रीकृष्ण हा पूर्णावतार मानिलेला आहे. यामुळे तो आणि त्याचे भीष्मार्जुनादि प्रेमळ भक्त, यांच्या संबंधाचे प्रसंग कवि वर्णन करू लागले, म्हणजे ते वर्णन सहजाच भक्तिरसाने परिपूर्ण असते. भारतीय युद्धांत अर्जुनाच्या कैवारांने कृष्ण भीष्मावर चालून आला. तेव्हांचा प्रसंग आठवून भीष्म म्हणतो:—

(९) “जो म्यां विशिख विखरितां निज विजयसख्या विलोकितां खिन्न,
धांवे मजवरि—जैसा सिंधु, करुनि सेतुबंधना भिन्न;
शीघ्र रथावरुनि उडी टाकुनि रथचक्र चक्रपाणि वरी,
धांवे मला वधाया तैसा हरि, करिवधार्थ जेंवि हरी;
पळभरि मनुष्यनाट्यस्मृति न धरुनि शीघ्र जेधवां चाले,
तों प्रतिपदीं जगदुदरपरमेश्वरपदभरें धरा हाले;
पडला गळोनि येतां मजसंमुख उत्तरीय पट वाटे;
दोहीं कटकांसि कृपाकर केशव कोपला—निपट वाटे;
म्यां चापपाणिचा खरशरनिकरें ध्वस्त करुनि कवच रणीं;
ताडुनि न्हाणिला प्रभु रक्तें,—ज्याच्या सुलीन भव चरणीं;
धांवोनि विजय धरि, परि हरि करि वरि वेग, नावरोचि तथा;
तेव्हां मत्प्राण म्हणति ‘ युष्मत्कृत निधन हित, न जीवित या; ’
जरि विजयपक्षपाती दिसला लोकप्रतीतिनेंचा तदा,
परम अनुग्रह मजवरि हरि करि, जाणे असेंचि माद्धि तदा;
भक्तोक्त सत्य व्हाया, धरि करुणासिंधु चक्र कोपनसा,
अंतःसरसा, कंटककवचा, निंदील कोण हो पनसा ?
माझी गति तोचि असो, जो एवं किंकरासि गौरवितो,
ऐसें यश सुरधेनुक्षीरधिफेनापरीस गौर वितो. ”

मोरोपंत—भीष्मभक्तिभाग्य.

अशा प्रकारें आपल्या भक्तिभाग्याचें वर्णन करित असतां भीष्म हा भक्तिरसांत यथेष्ट पोहत होता. या प्रसंगाचें वर्णन वाचून भीष्म आत्मस्तुति करित आहे असें कोणास वाटण्याचें कारण नाही. कारण थोर भगवद्भक्त म्हणून त्याचा अधिकारच तसा होता! भीष्मच पुढें आणखीही मागील स्मरण करून आपल्यावर चालून येणाऱ्या कृष्णाचें भक्तिरसयुक्त स्वभावोक्तीनें वर्णन करिता:—

(६) “ युद्धीं अश्वखुरांनीं धूल उडविली; तिन सक्तां भवतें
 मुखरुचि न मळो म्हणवुनि जाणो रक्षावयां पुढें सरले;
 सर्वत्र चपळ धांवति अलक, हरिति तारि पुनःपुन्हा येती —
 श्रमजलबिंदु, जयांच्या वदना शोभा मनोहरा देती;
 माझ्या तीक्ष्ण शरांहीं ज्याचें खंडूनि कवच वपु भग्न—
 केलें, त्या कृष्णीं हो मन—जैसें लवण सागरीं—मग्न. ”

सरते शेवटीं भीष्म भक्तिरसपरिपूर्ण असे पुढील उद्गार काढतो: —

(७) “ सरसतभालश्यामल रविकरगौरांबरद्वयें युक्त,
 जें विश्वमनोहर, ज्या मुक्ति त्यागून वांच्छिता मुक्त;
 ऐसें जेणें धरिलें अति रुचिर शरीर, ज्यांत मुखपद्म—
 शोभे अलक-मधुप-कुल-परिवृत करुणाविभूतिचें सद्म;
 त्या जिष्णुच्या सख्या श्रीहरिच्या ठायीं अहेतुकी स्वरती—
 राहो सदा, कदापि न हो क्षणहि त्यजुनि तत्पदा परती ! ”

भक्तिरसाच्या खालच्या पायरीचा वीररस होय. हाही मराठी कवितेंत आणि मराठी बखरींमधून भरपूर आहे. हा रस ज्यांत आहे, असे मराठी अमदानींतले उदात्त रसभरित पोवाडेही पुष्कळ आहेत. मोरोपंताच्या भारतांत वीररस भरपूर आहे. त्यांतही गदापर्वांत तो अगदीं परिपूर्ण आहे. दुर्योधन हा जरी दुष्ट होता, तरी पंतांच्या मतें तो अत्यंत शूर क्षत्रिय आणि बाणेदार योद्धा होता. यामुळें गदायुद्धाच्या अगोदरचीं आणि ऐन युद्धप्रसंगींचीं त्याचीं भाषणें वीररसानें परिष्कृत आहेत. पंतांनीं गदापर्वांत आपलें पूर्ण कौशल्य खर्च केलें आहे. हें पर्व साऱ्या मोरोपंती भारतांत उत्तम आहे; आणि तसें तें उत्तम होण्याचें कारण त्यांतला भरपूर वीररस हेंच होय.

(१) गदायुद्ध सुरू होण्यापूर्वीं दुर्योधन कोणत्या स्थितींत होता हें वाचकांस ठाऊक आहेच. त्यावेळां त्याला भीम खोचून बोलला असतां त्यानें त्यास दिलेलें सणसणीत उत्तर:—

कुरुराज म्हणे, “ मंदा मेळविलें बहुविकथनें काय,
 हाय म्हणावितों, युद्ध-श्रद्धेसहं भांगितों तुझा काय.

न्यायें शत्रु मज गदा-युद्धीं जिंकी असा असे कोण ?
 तूं महिष तोंचि, जोंचि न शोण-गदा-शक्ति-दृष्टिचा कोण ?
 न्यायें मज जिंकाया न समर्थ गदारणीं सुनासीर,
 ये भूमींत, वितिलका व्हाया त्या पांडुच्या सुना, सीर !
 वदलासि दुर्विचेष्टित माझे जें जें खरेंच, भीमा, तें;
 मंदा, न तदकप्रति-कृत घडलें म्हणुनि लाज, भी, मातें !
 म्यां करुनि तुम्हां वल्कल-धर, दीन, सुचिर वनोवन फिरविलें,
 अज्ञातवास, दास्यहि करवुनि, निजतेज दुःसह मिरविलें.
 तुज लाविलें स्वतेजें म्यांच कढी, भात, वरण, घाटाया,
 वांटाया प्राज्य पुरण, पापड, पोळ्या प्रभूत लाटाया.
 माझे, तुझेहि, मेले आत बहू क्षय समान दोषांचा—
 काळें, जैसा घटजें त्या पूर्वापरसरस्वदोषांचा.
 भाग्यें घडेल जरि, तरि मज परम श्लाघ्य संगरीं पतन,
 जतन क्षत्रिय न करिति, जोडिति नाकीं तनुव्ययें वतन.
 अद्यापि मला कोणीं धर्में जिंकी असा असे न गदी,
 लुद्धें वाधितां तुमची होइल अपकीर्ति, विषचि ती अगदी.
 कौंतेया, त्वां शारद-वारिघनापरि वृथा न गर्जावें,
 बळ असल्या दावावें, प्रथम विकत्यन समग्र वर्जावें ! ”

मोरोपंत.

(२) भीष्माला परशुराम अयोग्य गोष्ट करावयास सांगत अस-
 तां आणि त्यास ‘ मी एकवीस वेळा पृथ्वीतील सर्व क्षत्रिय वाधिले ’
 इत्यादि आत्मश्लाघेच्या गोष्टी सांगून धाक दाखवीत असतां भीष्म
 उत्तर करितो:—

(मी) वदलों, “ धर्मन्यायें हा देह तपोवनांत रावावा,
 त्यजुनि दुरभिमान धरुनि शांतिसि तारुनि जनांतरा वावा;
 ठाव्या आहेत मला, सांगा गोष्टी यथेच्छ अन्या या,
 तरि भय भलत्यापासुन होइल जरि मी करीन अन्याया;
 वाधिले क्षत्रिय जेव्हां नव्हता हा भीष्म शांतनव, समज,
 देवांसी मागते ते झाले मरणीं करोनि नवस मज;

गेलें गुरुत्व तुमचें, कां हो म्हणतां वर्धन अनघातें,
 येइल पदरांत कसें यश, धर्म-न्याय-निष्ठ-जन-घातें;
 सच्छिष्याला विद्या गुरु आंकायाशि काय हो शिकवी ?

पांडित्य पहा माझे, पाहोनि मला म्हणाल, ' होशि कवी. ' ”

(३) शल्य कर्णास खोंचून बोलला असतां कर्ण त्यास उत्तर
 देतो:—

कर्ण म्हणे, “ शल्या, गति भीष्माची शत्रुंनीं तशी केली,
 गुरुहि अधर्मे वधिला, विजयश्री ओढुनि बलें नेली.

पारि मी चित्तीं निर्भय, युद्धोत्सुक सिद्ध जाहलों आहे,
 पाहें उत्साह, जगां निस्तुळ माझेची धैर्य बापा हें.

भ्यालासीं मूढमते, बडबडशी फार, वानिशी अरिला,
 भाव तुझा मज कळला, धीर तुझा मृत्युच्या भये हरिला.

येतील कृष्ण दोघे मज एकावरि, जगांत मी धन्य,
 लोकत्रयीं सुजन्मा मत्सम माझ्यामते नसे अन्य.

ते मारितील मज कीं, त्याला मारीन मी, स्वबळ जाणें,
 कृष्णांला कर्ण न भी, तनु टाकुनी एकदां असे जाणें !

दोघांची काय कथा, जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील,
 तरि माझे शर त्यांच्या प्राणधनांसी हिरोन घेतील. ”

(४) अभिमन्यु चक्रव्यूह भेदण्यास जाण्याचा निश्चय करून
 धर्मास म्हणतो:—

[सौभद्र म्हणे] “ शिरतां व्यूहीं, डोहां जसा मतंगज, वा -
 हरिपोत दंतियूथीं, कीं दहनीं करूनियां पतंग जवा.

व्यूहीं शिरेन शरसा, मागें परतेन एक पदही न,
 युष्मत्पदप्रसादें होतिल युष्मत्सपत्न मदहीन. ”

पुढील वर्णन:—

ज्येष्ठपित्याला देउनि अभय, म्हणे तो सुवीर सूतातें,

“ हूं, हांक रथ, म्हणावी माय सुभद्रा सुवीरसू तातें; ”

तो सूत सुमित्र म्हणे, “ भो आयुष्मन्, कुमार आपण कीं,

हांकिन हरि अरिवरि, पारि कुरुगुरूशां गांठि कठिण हा पण कीं. ”

हांसुनि सौभद्र म्हणे “ हटकीन हठें रणांत भीमातें,

शक्रार्जुनकृष्णांसी करितां समर न शिवेल भी मातें. ”

वीर रस म्हणजे केवळ युद्धांतील शूरत्वाचेंच वर्णन असें नाहीं. तर इतर प्रसंगींही धीटपणा, उत्साह अथवा दृढनिश्चय दाखविला आहे असें वर्णन असतां त्याला वीररस म्हणण्यास चिंता नाहीं:—

“ देह जावो अथवा राहो । आमुचा पांडूरंगीं भावो ”
तसेंच — “ मऊ मेणाहनी आम्ही विष्णुदास,
कठीण वज्रास भेदूं ऐसे. ”

येथें ईश्वरभक्तिसंबंधाचा दृढनिश्चय वर्णिला आहे.

मृच्छकटिक नाटकांतील चारुदत्ताच्या पुढील उक्ती पूर्ण दृढ-निश्चय दाखविणाऱ्या, अतएव वीररसमयच आहेत:—

“ भिक्षा मागून तिचें ठेवीचें ऋण कसेही फेडीन,
परि कीर्तिविघातक जें अनृत, मुखांतुनि कधीं न काढीन. ”
“ दैवेंचि गांठ पडली, आतां मी मन तुझें न मोडीन,
सोडीन प्राणांतें, परि तुज शरणागता न सोडीन. ”

परशुरामपंत.

संस्कृत वाङ्मयांत नवरस मानितात. तथापि ते कोणते या-संबंधानें थोडा बहुत मतभेद आहेच. मराठी वाङ्मयांत भक्ति, वीर, व पुढील आठ असे एकंदर दश रस मानावे. यांचीं नांवां व थोडक्यांत लक्षणें:—

- (३) शृंगार—सुंदर वस्तूचें मनोवेधक वर्णन.
- (४) करुण—दुःखशोकांचें वर्णन.
- (५) अद्भुत—चमत्कार वाटल्यासारखें किंवा अद्भुत प्रसंगांचें वर्णन.
- (६) हास्य—हसूं येण्यासारखें विशेषतः थट्टास्पद असें वर्णन.
- (७) भयानक—भीतियुक्त प्रसंगांचें वर्णन.
- (८) वत्सल—बंधु, पुत्र, माता, इत्यादिकांचा जो स्नेह, म्हणजे माया, तिचें वर्णन.
- (९) शांतरस—मनाला उपरति झाल्याचें अथवा शांततेचें वर्णन.

(१०) उदात्त—सृष्टिशोभेचें, वनश्रीचें अथवा एकाद्या प्रसंगचें हुबेहुब आणि मनोवेधक वर्णन.

हे जे मुख्य दहा रस त्यांचे प्रसंग मराठी वाङ्मयांत भरपूर आहेत. कविता वाचणारांस यांचीं उदाहरणें पाहिजेत तितकीं आढळतील. यें फारसा पाल्हाळ न करतां प्रत्येक रसाचीं थोडीं थोडीं उदाहरणें देऊं.

(३) शृंगार—कृष्ण रुसलेल्या सत्यभामेला समजावून तिची वेणी वगैरे घालितो;—

“ अशी ते बुझावूनि रंभोरु, हातें—
 तिच्या धूतसे हो मुखांबोरुहातें;
 उटी लावुनि वांटल्या केशरा जी,
 स्वहस्तांबुजीं विंचरी केशराजी.
 पतीनें अलंकारितां फार साजे,
 सखीचे करीं पाहते आरसा जे;
 गमें कीं, स्वसौंदर्यसीमा न साहे,
 प्रिया प्रीतिनें वाढवी मानसा हे.
 करि हरि यमुना हो मूढ गंगावनाची,
 मिरवि धवल पुष्पीं दीप्ति गंगावनाची;
 सित-असित नद्यांच्या संगर्मीं श्रीत्रिवेणी,
 तशिच यदुपतीनें घातली चित्र वेणी.”

रुक्मिणीचें वर्णन:—

“चहूंकडूनिहि आनन शोभलें,
 पदक खालुनि शोभतसें भलें;
 श्रवणिचे नग शोभति दोंकडे,
 वरुनि चांचर केशहि वांकुडे.”

(४) करुणारस—अभिमन्यूच्या वधाची वार्ता ऐकून अर्जुन शोकानें विव्दळ होऊन म्हणतो:—

“ कुंतीस काय सांगूं ? कृष्णेला दाखवूं कसें वदत,
 दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन.

हा वत्सा रक्ताशा झाले त्वत्सुगुण आजि घातकसे,
बा, वाहले परांचे तुजला हाणावयासि हात कसे? ”

रामानें सीतेकरितां केलेल्या शोकाचें वर्णन मोरोपंतानें आपल्या निरनि-
राळ्या रामायणांत केले आहे. त्यांत भारतीय रामायणांतलें वर्णन फार
मनोव्हेधक आहे. त्यांतली एकच आर्या येथें देतोः—

“ हा सीते ! हा सीते ! अससिल अद्यापि तूं कशी सासू ?

ऐकुनि या वार्तेतें प्रियसखि वांचेल ती कशी सासू ? ”

करुणारसांत आणखी वियोगाच्या प्रसंगाची भर पडलेली असली
म्हणजे तो फारच सुंदर होतो. पुढील आर्यांमध्ये नळ दमयंतीचा
त्याग करून जात आहे, त्या वेळचें वर्णन आहेः—

“ जाय, पुन्हां नळ परते, पाहे येउनि तिच्या मुखाला हो,
साश्रु नळ म्हणे, ‘ देवा, हे वामाक्षी सती सुखा लाहो ! ’
जाय पुढें, ये मागें परतोनि सर्वेचि, जेंवि दोला हो,
तो लाहो भेटीचा घे, कीं न पुढें स्वदृष्टि लोला हो;
विश्वंभरे, क्षमे, या साध्वीला रक्ष, म्यां निरविली हो,
सर्वसहे, तुजपुढें न स्वाधिकता इणें मिरविली हो;
बापा, सतिव्रता, हे तुजबहु जपली, न जीवितास सती,
तूंहि हिला बहु जप गा; त्वां त्यजिल्या न स्त्रिया बऱ्या दिसती.”

उत्तररामचरितांत रामानें सीतेसाठी केलेला शोकः—

“ हा हा देवी हृदय फुटतें देह माझा गळाला,
वाटे शून्य त्रिभुवन मला, अंतरात्मा जळाला;
या आत्म्यानें किति तरि सदा दुःखभारा धरावें,
मोह व्यापी फिरफिरुनियां, काय आतां करावें ? ”

(४) अद्भुतरस—दुष्यंतराजा स्वर्गांतून खालीं रथावर बसून
उतरत असतां त्या वेळच्या देखाव्याचें विस्मयकारक वर्णनः—

“ शैलांचीं शिखरेंच येति वरतीं, जाते मही खालती,
अंतर्लनिपणा त्यजून तरुच्या शाखा पहा हालती;
रेखाप्राय नद्यांत सत्वरगती पाणी कसें दाटतें,
हा भूगोल अतित्वरें मजकडे येतो असें वाटतें. ”

शांकुतल.

ब्रह्मदेवानें दमयंती कशी बनविली, त्याचें वर्णनः—

“ धाता करीच करिता मृदु ते न होती
या कारणास्तव मनोमय मूस ओती;
तेथें भरोनि पहिला रसं पूर्ण केली,
ओतींव हे न घटिताकृति बोलिजेली. ” रघु०

रामानें शिवधनुण्याचा भंग केला, त्या समयाचें अद्भुत वर्णन कवि आनंदतनय करितोः—

“ रामें लोकाभिरामें मदनशतसमें पूर्णकल्याणधामें,
लीलाभूभृल्लामें तुकुनि शिवधनू ओढिलें पूर्णकामें;
ओढी घेतां तडाडी, निबिड दशदिशीं घोष मोठा झडाडी,
मध्ये भंगे कडाडी, प्रतिनिद नभीं मेघ जैसा गडाडी. ”

अभिमन्यूनें युद्धांत अनेक मोठ्या मोठ्या वीरांना ‘ त्राही भगवान् ’ करून सोडलेले ऐकून धृतराष्ट्र आश्चर्य पावून म्हणतोः—

“ अंध म्हणे, रे संजय, हें त्या पौत्रास वर्ष सोळावें,
लोळावें मांडिवरी, तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें ! ”

(१) हास्यरस — उत्सवप्रकाशांत शिमग्यांतल्या धुळवडीचें वर्णन केलें आहे तेंः—

“ आणून गाढव तयावरी बैसवोनी—
एकास, त्यास बुरणूसचि नेसवोनी,
डोक्यावरी धरुनि सूपाचि छत्र, त्याची—
नेती वरात बहु गोजिरिया वराची;
घोडे पुढें बहुत चालति कोतवाल,
मध्ये वराश्व धरितो बहु मंद चाल;
भोंते वन्हाडि जन चालति राजमार्गीं
ऐशी वरात नच पाहिल तो अभागी;
कुंभारवाड्यांतिल ठाणबंदा,
अश्वांत तो अश्व बहूत खंदा;
मांडी ढळेना वरि राजबिंडा,

बोले तुम्ही स्वस्थपणेंचि हिंडा;
 झाडीत लाथा बहु आरडोनी,
 ख्यां ख्यां करीतो परि ओळखोनी—
 स्वारी, पहा जेरचि जेर झाला,
 त्या सोहळ्यानें वर फार धाला;
 पाठाड मोठें, बसणार पक्का,
 कोठें न पावे गरदीत धक्का;
 वाघें ठणाणा बहु वाजताती,
 बुजे न घोडा, जणुं भद्रजाती;
 मुंडावळी बांधुनि खेटरांच्या,
 पलांडुच्या, आणिक गाजरांच्या,
 कंठांत घालुनिहि माळिकेला,
 तो सोहळा फार वरास केला;
 येतां चवाळ्यांत वरात-टोळी,
 वधूवरें पाहुनि भातपोळी—
 ओंवाळुनी टाकिति, कीं न यांस—
 हो दृष्टि, पावोत सदा जयास;
 तो जातिवंत जरि अश्व, तरी तयाची,
 हुक्की बहू उपजली क्षण लोळण्याची;
 तेव्हांच तें तुरगरत्न बहुत लोळे,
 तें दंपतिद्वय धुळींत बहूत घोळे. ”

रावण आपला बंधु कुंभकर्ण यास रामाबरोबर युद्ध करण्यास
 जाण्यासाठीं जागें करीत आहे:—

“ मग सत्वर रात्रिचर गेले तो कुंभकर्ण उठवाया,
 पाठविले दशवदनें जे तन्निद्राधनासि लुटवाया;
 त्याच्या निकट मधुरुधिरघट शतसंख्याक ठेविती पूर्ण,
 मत्स्यवराहमहिषमृगमांसांचे राशि निर्मिती तूर्ण.
 विंध्य तसा निजला तो; वदनदरीमाजि निबिड आंधार—
 फार भयंकर भासे, पातालाचेंच काय तें दार !
 श्वासानिलरयपतित क्षणदाचर तूलतुल्य ते भ्रमती,

नासाप्रवेश निर्गम गतागतें मशकसे किती भ्रमती !
 ' हे कुंभकर्ण, राजा बलावितो, ' मारिती अशा हाकां,
 हा कांहींच वदेना निद्राप्रिय इंद्रशत्रूचा काका.
 एकसहस्र महारवदुंदुभिंसहि ताडिलें कितेकांहीं,
 मुद्गरमुसलें करिती ताडन. परि लागती न ते कांहीं !
 शतसंख्याक जलाचे कुंभहि आणून रिझवले कांनीं,
 केशोन्मूलन केलें, झाले निजकंठ शुष्क हाकांनीं.
 चावुनियां काय बळें, धांवुनि अंगावरूनियां हसती,
 मृतवन्यगजास जसे वायसगण वेष्टिती तसे दिसती.
 दशशतगज देहावर चालविले, ताडिलीं शिलाशिखरें,
 निद्रापराजयास्तव केलें त्यांनीं प्रसिद्ध युद्ध खरें ? ”
 ऐसा बहुतां यत्नें जागा केला, जसा महाकाल,
 मधुलोहित घट घटघट सेवी मांसासमेत तत्काल;
 क्षत्तूट्-परिहारार्तें करुनी निद्रालसस्वभावानें,
 कव्यादांसि म्हणे, ' मज ऊठविलें किन्निमित्त भावानें ? , ”

मोरोपंत-मंत्ररामायण.

या उतान्यांत किळस येण्यासारखें बरेंच वर्णन आलेलें असल्यामुळें
 बीभत्स रसही आहे.

(७) भयानक रस—भीमानें दुःशासनास मारून त्याच्या
 उराचें विदारण केलें, आणि प्रतिज्ञेप्रमाणें त्याचें रक्त पीत आहेः—

“ अशनिहतशिळातळ जळ, रक्त तसें खड्गभग्न तें उर वी,
 तृषित घटोत्कचतात प्राशी शोणित न लेश ही उरवी;
 मग कंठनाळ चरचर तो सत्य करावया विरुद्ध कापी,
 मिटक्या देउनि मटमट, घटघट त्या स्वाहितासृग्दका पी;
 ' जे जे लोकीं असती रस, त्यांची तों न माधुरी थोडी,
 परि अरिच्या रक्तरसीं मज बहु त्यांहून लागली गोडी;
 ऐसें वदोनि ओष्ठाप्रांत जिभेनें पुनःपुन्हा चाटी;
 अवलंबी अत्युग्रा भीम अतृप्तद्विपारिची धाटी;
 रिपु शूर, दूर तेथुनि तें दारुण कर्म पाहतां पळती,

किति पडती, किति दडती, किति एकांची धृतायुधें गळती. ”

सीतास्वयंवरप्रसंगीं रावण शिवधनुष्य उचलण्यास पुढें आला आणि त्यानें धनुष्यास हात घातला, तेव्हां सीता, तिच्या सख्या आणि इतर जन भयचकित झाले, त्या प्रसंगाचें वर्णन आनंदतनय करितो:—

“ लंकानायक सायकासनगुणीं सज्जावया सज्जला,
तो सीता भयकंपिता, जन महाचिंतांबुधीं मज्जला;
झाल्या म्लानमुखी मनोरम सखी तो जो भुजा सांवरी,
तो आकार विकार देखुनि उठे हाकार माडीवरी. ”

विराटपुत्र उत्तर मोठ्या आढ्यतेनें कौरवांशीं युद्ध करावयास आला, परंतु सैन्य पाहातांच त्याची गाळण होऊन म्हणतो,—

बोले, “ बृहन्नडे, हें कुरुबळ कल्पांतसिंधुसें गमते,
ने रथ पुरांत, माझे मन नयनहि पाहतां बहु भ्रमते;
आज्ञा नसतां आलों, रागे न भरेल काय हो तात ?
रोमांच, घर्म, कंप, प्रगट व्यापूनि काय होतात;
दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण, कृप, द्रौणि, भीष्म ज्या कटकीं,
त्यांत मरेनचि शिरतां, कांठ्यावारि घालितां चिरे पट कीं ! ”

(८) वत्सलरस—राम अरण्यवासास निघून गेल्यावर भरत त्याला चित्रकूर्टीं येऊन भेटला, तेव्हांचें वर्णन:—

“ रडे, फुंदफुंदे, शिरीं पादपद्मा—

धरी, सन्नमानीतसे नित्य पद्मा;

बळें क्षेम दे त्यासि ओढून राम,

स्वभक्तप्रिय, स्वामि भक्ताभिराम.

मांडियेउपरि बैसविला हो, अश्रुनीर पुसि, घे सुख लाहो;

‘ वांसरा न रड, सांग सुवार्ता ! ’ शब्द हा निववि दुःखदवार्ता. ”

वामन.

तान्हा मुलाचें कौतुक करीत असतां आईला कसा आनंद होतो:—

“ शिशु पाळण्यांत घालुनि हालवितां निजवितां सुखें ‘ जो जो ! ’

धात्री म्हणति; सखीला अमृतरसाचि तो, निधे मुखें जो जो ”;

मोरोपंत.

कृष्ण शिष्टाई करण्यास गेला असतां त्याची आणि कुंतीची भेट फारां दिवसांनीं झाली तिचें वर्णनः—

“ वैकुंठाच्या कंठीं घालून मिठी रडे पृथा आर्या,
ब्रह्मासहि गहिवरवी महिवर-वीरेन्द्र-पांडूची भार्या. ”

मोरो०

प्रद्युम्न हरवलेला फार दिवसांनीं सांपडला. रुक्मिणीनें त्यास पाह-
तांच तिची काय अवस्था झाली, ते वर्णनः—

“ वैदर्भी यास पाहे, द्रव हृदयिं धरी, तत्क्षणीं स्तन्य वाहे,
कीं ते आनंद लाहे, जरि तनुज असें ज्ञात होणेंची आहे;
बाष्पानें कंठ दाटे, सकल तनुवरी क्षिप्र रोमांच थाटे,
शोकाचा सिंधु आटे त्वरित परम तद्दर्शनीं लोभ वाटे. ”

मोरो०

कृष्ण आणि सुदामा यांच्या भेटिचें वर्णनः—

“ सद्नांगणांत दूरुनि पाहुनि सन्मित्र बंधुला सहसा,
सहसात्विकभाव प्रभु धांवे, तो होय मूर्त सन्महसा;
राहे हर्षीं न मना नमनाचें भान बंधु पाहूनी,
बाहुनि प्रेमानें मानें आलिंगिलाचि बाहूनीं;
दोषांचेंही होतां आलिंगन हृत्प्रमोदकारि गळे—
दाटति; दोषांच्याही नेलांतून प्रभूत वारि गळे. ”

मोरो०

या आर्यामधील सुंदर अनुप्रासांनीं या वर्णनास विशेष गोडी
आली आहे.

कृष्णानें देवकीला तिचे मृतपुत्र दाखविले, तेव्हां देवकीची जी
स्थिति झाली तिचें वर्णनः—

“ बालें जेव्हां पाहे, पान्हा श्रीदेवकीस्तना दाटे,
आटे शोकांभोधि, स्वांताला हायसें तिला वाटे;
भेटे त्या पुत्रांतें, पाजी, चुंबी, रडे सुखें हांसे,
जाणो ते मायेनें मोहाचे घातले गळां फांसे ! ”

मोरो०

दुष्यंत भरतास पाहून उद्गार काढतोः—

“ देखून दंतमुकुलां अनिमित्त हासे,

ते बोवडें वच तसें परिसोनि खासें,
अंकावरी बसवुनी तनयां वहाती,
त्यांच्या रजां मळति, ते जर्गी धन्य होती. ”

शाकुन्तल.

या वत्सलरसाला प्रेयान् रस असेंही कोणीं म्हटलें आहे.

(९) शांतरसः—

“ संसार हें दीर्घ स्वप्न, जाजावती ‘ मी ’ ‘ माझे ’ म्हणून,
सावध व्हा, उग्रडा नयन, निजसदन विचारा. ” श्रीधर.

“ कवणाचें घर कवणाचें दार । सोडोनी संसार जाणें लागे;
जाणें लागे अंतीं एकला एकट । व्यर्थ खटपट जन्मवरी;
जन्मवरी जाण संसारीं गोवीलें । नाहीं कांही केलें आत्महित;
आत्महित गेलें संसाराचे ओढी । अंतीं कोण सोडी रामावीण;
घातकची आहे लोकांचा तो संग । म्हणोनीनिःसंग तुका राहे. ”

“ न जाणतहि ये मुखा हरि, तथापि पापें हरी;
स्मरोनि महिमा स्मरे वदनि तींच नामें तरी—
प्रवृत्तिविषयां जरी असति त्या जनांचीं मनें,
विरक्त करितो हरी स्वगुणनामसंकीर्तनें. ”

वामन.

“ एकाग्रचित्त, तनुनिश्चळ, मौन वाचे,
जे ये रिती कवळ घेति कथामृताचे,
ब्रह्मा म्हणे, अजित तूं तुज जिंकणारे
नाहींत, यद्यपि तयां वश तूं मुरारे !
टाकूनियां इतर साधनमात्र धंदा,
तूझी कथा सतत आडकती, मुकुन्दा;
त्यांचें जिणें सफल, जे भगवत्कथेतें—
मानून जीवन पिती, त्याजिती व्यथेतें. ”

शांतरस मराठी कवितेंत भरपूर सांपडणारा आहे; यासाठीं त्यांचीं आणखी उदाहरणें देण्याचें कारण दिसत नाहीं. भक्तिरस हा शांतरसाचाच प्रकार होय.

(१०) उदात्त रस—सातपुड्यांतील वनश्रीचें वर्णनः—

“ हें जंगल म्हणजे वस्तुतः सातपुड्यांतील जंगल होय, व तें श्रीमंत गायकवाड सरकार यांच्या राज्यांतील इतर जंगलांपेक्षां फार विस्तृत, फार दाट, व फार भयाण आहे. याचे कांहीं भागांस तर जंगल म्हणण्याऐवजीं सृष्टीकर्त्यानें पेरलेलीं ‘ बांबूंचीं शेते ’ असें म्हटलें तर एका अर्थीं अधिक शोभेल ! एकाद्या शेतांत बाजरी किंवा एकादें दुसरें धान्य पेरलें असतां तें जितकें दाट उगवतें व त्यांतून शेताच्या एका बांधावरून दुसऱ्या बांधाकडे जाण्यास नुस्ती वाट सुद्धां मिळत नाहीं, त्याप्रमाणेंच या प्रदेशांत एकांस एक खंटून उगवलेलीं बांबूंचीं असंख्य बेटें असल्यामुळें हें रान कांहीं भागीं तर अगदीं दुर्गम झालें आहे ! अशा बांबूंच्या गर्द झाडींतून जंगल तोडून केलेल्या रस्त्यानें जों जों पुढें जाऊं लागलों, तों तों त्यांतील अनेक प्रकारच्या वृक्षवनस्पति दिसूं लागल्यामुळें त्यांचें खरें वैभव कळूं लागलें, पण त्याबरोबरच त्यांचें स्वरूपही अधिकाधिक भयानक भासूं लागलें ! यांत कांहीं ठिकाणीं रस्त्याचे दोन्ही बाजूंवर मोठमोठे गगनचुंबित वृक्ष जागच्याजागीं जळून व कोळपून गेलेले व कांहीं तर रक्षाराशिरूप होऊन आमचे मार्गांतच आडवे पडलेले आढळत होते ! कित्येक ठिकाणीं नजर पोहचत होती तेथपर्यंतचें सर्व रान वणवा लागून जळून गेलेलें व रक्षेनें झांकिलेली त्यांतील धरित्री शुभ्र वस्त्र परिधान केल्यासारखी दिसत होती ! अशा जागचीं उन्हांनें व वणव्यानें करपलेलीं व वाऱ्यानें खडखड वाजाणारीं वृक्षांचीं पानें शोकगीतेंच गात आहेत काय असें भासे. या भूप्रदेशाचे जागजागीं अनेक भाग करणारे, वर्षाकाळीं तापी मातेस भेटावयास जाण्याकरितां पर्वतांगांवरून उड्या टाकीत येतांना आपल्या बरोबर हत्तींच्या अंगासारख्या महाप्रस्तरांस सहज लीलेनें ओढीत आणणारे, प्रायः सर्व जलौघ कोरडे ठणठणीत पडले होते ! पावसाळ्यांत ज्यांत पुरुष दोन पुरुष पाणी सतत असावयाचें, व अनेक प्रकारच्या वृक्षवल्लींनीं व सुंदर पुष्पांनीं झांकले असल्यामुळें ज्यांमध्ये नाना जातींच्या पक्ष्यांचें वास्तव्य असावयाचें, असें सर्व लहानमोठे जलाशय, डबकणीं व नाले-ओढे, यांत एका मुंगीचीही तहान भागेल एवढीही आर्द्रता उरलेली दिसत नव्हती !

हातांत धरण्याच्या काठीपुरतेंही लांकूड मिळण्याची मारामार, असे मोठमोठे शिरीष वृक्ष कांहीं ठिकाणी उभेच्या उभे जळत व कांहीं ठिकाणी मार्गांत आडवे असल्यामुळे तोडून टाकिलेले आढळत होते ! कोठे कोठे पंचवीस पंचवीस तीस तीस वर्षांच्या वयाचे खैर, जणू कात पुरविण्याचा मक्ता घेण्याकरितांच उभे आहेतसे दिसत होते. कोठे कोठे अतिशय उंच व विस्तृत असे मोहाचे वृक्ष, या ऋतूंत एवढ्या मोठ्या जंगलांत क्वचित् एकादे जागीं आढळणारी छया पसरून राहिले होते. पिवळ्या फुलांचे झुबक्यांनीं शोभायमान दिसणारे बाहोवे, भूमीवर कफनाशक फळांचा सडा घातलेले बेहडे, व बुंधाशीं रंगदार फुलांची विछायत घातलेले पळस वारंवार भेटत होते. अर्जुन, सादडा, धावडा, हळदखा, इत्यादि वृक्ष तर या जंगलांत कोणास घर बांधणें झाल्यास आम्ही, तुळ्या, लगा इत्यादि इमारती लांकडांची वाण पडूं देणार नाहीं, असें आश्वासन देण्यासच जागजागीं उभे होते ! जुन्या धर्मकल्पना जागृत असलेल्या भोळ्याभाविकांचें समाधान करण्याकरितां बेल, उंबर, शमी, वड, पिंपळ इत्यादि पुराणपूज्य वृक्ष, ठायीं ठायीं होते ! शिवण, तणस, ऐण, धामण, कळंब, पिंपरी, लिंब, इत्यादि वृक्षही ठिकांठी-काणीं—परंतु प्रायः ओढ्यांचे काठीं—दिसत होते. कोठे लिंबावर पिंपळाचें बांडगूळ वाढलेलें दिसे, तर कोठे तीन चार जातींच्या वृक्षांचीं खोडे एकरूप होऊन गेलेलीं आढळत; कोठे वृक्षांच्या शाखांवरून लोंबकळ्या घेत जमीनीकडे येणाऱ्या, तर कोठे त्यांस कवटाळीत बुंधापासून वर चढणाऱ्या व त्यांचे अवयवांस झांकून टाकणाऱ्या लतावेली दिसत ! याप्रमाणें या अरण्यांतील नाना जातींचें व अनेकविध स्थितींतले वृक्ष प्रत्यक्ष नजरेस पडल्यामुळे, अशा अरण्याचीं सुकवींनीं केलेलीं वर्णनें केवळ काल्पनिक व अतिशयोक्तिपूर्ण नसतील असें वाटलें, व अनेक प्रकारच्या वृक्षवनस्पतींची अशी गर्दी केवळ कवीच्या काल्पनिक अरण्यांत मात्र असूं शकेल—म्हणजे एक समयावच्छेदें करून दिसूं शकेल, असा जो ग्रह मनावर उमटला होता तो या वनसंचारानें समूळ नाहीसा झाला व मन कांहींस बावरल्यासारखेंही झालें !”

तापीकांठावर बसून पाहिलेला प्रातःकालः—

“ पूर्वदिशा हळू हळू सुप्रकाशित होऊं लागली. उजेड जसजसा वाढत गेला, त्या मानानें पक्ष्यांची किलबिलही अधिकाधिक मोठ्यांनं ऐकूं येऊं लागली. आतांपर्यंत ते बसल्या फांदीवरूनच शब्द करीत होते, पण जसें अधिकाधिक दिसूं लागलें, त्या मानानें ते त्याच वृक्षाच्या अथवा वल्लीच्या या फांदीवरून त्या फांदीवर व त्या फांदीवरून या फांदीवर असे उडूं बागडूं लागले. आतांपर्यंत वृक्ष-वनस्पती यांचे जागीं कांहीं काळ्या आकृती मात्र दिसत होत्या, पण आतां प्रभा फांकूं लागली, त्या मानानें हळू हळू मोठ्या वृक्षांच्या फांद्या, फांद्यांस फुटलेल्या लहान फांद्या, त्यांस फुटलेलीं पानें व फुलें इत्यादि अवयव क्रमाक्रमानें अधिकाधिक स्पष्ट दिसूं लागले व सृष्टी जणूं आतांच निर्माण होत आहे कीं काय, अशीही कल्पना मनांत आल्यावांचून राहिली नाही ! एकादा चित्रकार एकाद्या चित्रपटावर आकाश, वृक्ष वनस्पती, नद्या, पर्वत इत्यादिकांच्या बाह्य रूपरेषा प्रथम एकदां भराभर रेखाटतो, व मग त्या चित्रांत दाखविलेल्या वस्तूंचे बारीक भाग स्वस्थपणें कोरीत व रंगवीत बसतो, त्याप्रमाणें रात्रीं पसरलेल्या काळ्या पटावर प्रथमदर्शनीं आसपासचे डोंगर, खडक, नदीचे तट व त्यांवरील उंच उंच व महान् वृक्ष यांच्या अस्पष्ट आकृती प्रथम दिसूं लागल्या, व प्रकाश हळू हळू वाढत गेला, त्या मानानें त्या प्रत्येकाचे सूक्ष्म भाग व रेखीव कडा क्रमाक्रमानें सुव्यक्त होऊं लागल्या. पूर्वीं सर्वत्र जेथें एकच काळा रंग दिसत होता, त्याचे जागीं आतां कोठें हिरवा, कोठें तांबडा, कोठें भगवा कोठें पिवळा असे निरनिराळे रंग व त्या प्रत्येकाच्या पोटच्या व प्रत्येकाचा दुसऱ्यांशां संयोग होऊन झालेल्या अनेक छटा दिसूं लागल्या ! हे रंग मूळचे त्या पदार्थांचे अंगीं असतात, अथवा ते सूर्याचे किरणांत गुप्त असून पदार्थांच्या संसर्गानें मात्र प्रकट होतात, हें काहींच कळना. एकादा गारोडी आपले समक्ष आंब्याची कोय पुरून अल्पकालांत तिचें झाड करून व त्यास आंबे आणून दाखवितो, व एकसारखें आपलें ढोलकें पिटून स्वतांची तारीफ करीत असतो, तेव्हां तो आरंभीं या खेळावर पांघरूण घालून त्याची सर्व क्रिया आपणांस पाहूं व कळू देत नाही, व हा सर्व तमाशा नजरबंदीचा आहे असें आपण सम-

जतों व म्हणतों, तरी त्यामुळे आतिशय चाकित होऊन जातों व त्याची प्रशंसा करीत सुटतों; परंतु सृष्ट्युत्पत्तिस्थितिनाशाचा आतिशय मनोरंजक खेळ करणारा गारोडी, खेळावर पांघरूण न घालतां त्यातील सर्व सूक्ष्म सूक्ष्म क्रिया, आरंभापासून अंतापर्यंत, प्रत्यहीं आपले समक्ष करीत असतो. इतकेंच नाही, तर त्या आपणांस चांगल्या समजाव्या व दिसाव्या, म्हणून आपल्यास बुद्धी व दृष्टी देत असतांही आपण तो लक्षपूर्वक पाहात नाही, एवढेंच नव्हे, तर तो करणारा आपलें ढोलकें आपणच वाजवीत सुटत नाही, या त्याच्या थोरवीमुळे त्याची खरी थोरवी आपण जाणत नाही, व त्याची प्रशंसा तर राहो, पण नित्य स्मरण करण्यास हीं कैसे चुकतों हे विचार यावेळीं मनांत आले ! गारोड्याच्या खेळांत कोणीचें झाड त्यानें हात-चलाखीनें कसें करून दाखविलें एवढेंच ओळखण्याचें असतें; पण मी पाहात होतो अशा प्रसंगी ह्या अनंत वृक्षवल्ली, हे पक्षी, हे अत्युच्च डोंगर, हा अगाध व अस्खलित वहाणारा जलप्रवाह, एकंदरीत ही अगाध सृष्टी, कशी व केव्हां निर्माण झाली व हींस उत्पन्न-व्यक्त करणारा कोण, केवडा, कसा, कोठें असेल व ती कसा प्रतीत होईल, हेच विचार मनांत घाळूं लागले व मनहीं गोंधळून गेलें !

“आणखी पांच दहा मिनिटें अशींच गेलीं. पक्षी आपापल्या चाऱ्याच्या शोधार्थ कांहीं थवेच्या थवे करून, कांहीं एकाकी, कांहीं जोडप्यांनीं सुडून जाऊं लागले. प्रातःकाळच्या वाऱ्याच्या झुळुकांनीं झाडांच्या खांद्या हल्लेच्या दिसत. त्यांकरून त्यांत चैतन्य गोचर झालें, किंवा त्यांस जणूं धुमधुमी येऊं लागलीं असा भास होई. क्रमाक्रमानें पूर्व दिशेचा रक्तिमा कमी होत जाऊन ती ज्यास्त उजळली. क्षितिजाकडे रक्तवर्ण व विशाल सूर्यबिंब दिसूं लागलें आणखी थोड्या वेळानें त्याचाही रक्तिमा व आकार हीं कमी होत जाऊन, त्यांत पिवळेपणा मिसळूं लागला. पिवळ्या रेशमाच्या धाग्यासारखा किंवा सुवर्णाच्या वारीक तारांसारख्या अनंत पीतवर्ण किरणरूप तंतूंचें जाळें सृष्टीवर पसरलेलें आहे कीं काय, अथवा सत्रीं सृष्टीस आलेली मलिनता, किरणरूप स्त्रोत्याच्या तारांच्या कुंचल्यानें

कुंचलून काहून टाकून उजळान्न दिला जात आहे कीं काय, अथवा सूर्य-
विभाषासून निघणारे किरण, हे सूर्यरूप हजाऱ्यांतून गळणाऱ्या सुवर्ण-
जलाच्या धारा अथवा चिळकांड्याच उडत असून, त्यांनीं तमोरूप मळ
धुतला जात आहे कीं काय, असा भास झाला. सुवर्णाभिषेक झाल्यानंतर
सृष्टिदेवी रात्री परिधान केलेल्या कृष्णवस्त्राचा त्याग करून पिवळ्या
रंगाचें तक्रतकीत व झिरझिरित पातळ नेसल्यासारखी दिसू लागली. व
ती तापीचे पात्रांत प्रतिबिंबित झालेली पाहून जशी कांहीं बेणीफणी करून
व पिवळा झालू नेसून आपलें प्रसन्न मुख आ महानदीचा विस्तृत जलौघ,
हाच कोणी आदर्श, त्यांत प्राहात आहे कीं काय, अशी उत्प्रेक्षा
मनांत आली ! ”

तापीतटाकीचें सूर्यास्ताचें वर्णन:--

“हा वेळ सूर्यास्ताचा असल्यामुळे दिवाचारी प्राण्यांची राजवज्र कंठी
होत चालली होती. वाळवंटावरील एका डबकप्राज्ञवळ बसलेल्या बद्ध-
कांच्या एका जोडप्याशिवाय दोन्ही कांठांवर कोणी जिव्हासूळही
दिसत नव्हतें. अशा सायंकाळच्या वेळीं अशा घोर अरण्यांतून अगदीं
शांतपणें वाहणाऱ्या तापीच्या विस्तीर्ण जलौघाकडे नुस्तें पाहिल्यानं मनां-
तील भगभग बहुतेक नाहीशी होऊन त्यास शांति आली, पण तीव्र-
रोबरच तींत निमज्जन करण्याविषयीची उत्सुकताही वाढली; व तीस
रसा एकाद्या उतरणीवरून एकादी मोठी शिला भाडगाडत जावी, त्या-
प्रमाणें कराड्यावरून झपाट्यानं उतरून धुडुमद्रीशीं तापीचे पात्रांत
झाऊन पडलों ! या ठिकाणीं तापीचें पात्र नेहमीं नितकें खोल व वि-
स्तृत असावयाचें, त्या मानानें पाहिलें तर या सालीं अनावृष्टीमुळे तें
संकुचित व उथळ झालें होतें, आणि त्यांतील पाणी स्वच्छ व शंखेंदु-
कुंदोज्ज्वल असल्यामुळे खालचा तळ स्वच्छ दिसत होता. जलप्रवेश
केल्यानंतर शेंपनास हातपर्यंत इकडे तिकडे फिरून सरासरी कमरेइतकें
खोल पाणी असलेलें एक स्थळ शोधून काढलें. इहा पंधरा मिनिटें तेथें
स्वस्थ डुबत असून शरीरतापाचा निःशेष परिहार झाल्यावर बाहेर येऊन,
अंग पुसून व कोरडें नेसून, विश्रांतीकरितां म्हणून एका तुंग विलोत्संभा-

वर बसलों; तों समोरच सकाळपासून आतांपर्यंत त्रिभुवनांतील सर्व व्यापार चालवितां चालवितां भागल्यामुळेच कीं काय, थकलेल्या व शिथिलगात्र झालेल्या सूर्यनारायणाचें दीर्घ, पण तेजोहीन झालेलें बिंब दिसलें ! त्या सभोंवारचा नभःप्रदेश संध्यावर्णयुक्त झाला होता, व त्यासह तें तापीच्या पात्रांत प्रतिबिंबित झालें होतें, यावरून सूर्याचे रथवेगांन त्याचे आंगावर व आसमंतात् जंगलांतील डोंगरी तांबडी माती उडाली असून, ती धुऊन टाकण्याकरितां व श्रमपरिहाराकरितां तो तापीनदींत स्नानार्थच उतरला आहे कीं काय, अशी कल्पना मनांत आली ! या नंतर कांहीं वेळानें प्रतिक्षणीं मंदतेज होत होत, हळू हळू मावळत जाणारें व आकाशांगणासुद्धां तापीचे पात्रांत प्रतिबिंबित झालेलें सूर्यबिंब, एकसारखें पाहातांना, घरीं असतां ग्रहणाचे दिवशीं ताक्षनांत पाणी घेऊन त्यांत बिंबलेल्या सूर्याकडे पाहून, ग्रहण लागलें किंवा नाहीं, ग्रास किती झाला व तें सुटलें किंवा नाहीं, हें पाहाण्याच्या लहानपणाच्या—केवळ लहानपणाच्याच नव्हे, तर ह्या वयांतल्याही—गमतीच्या खेळाचें, किंवा खरें झटलें तर, प्रयोगाचें स्मरण झालें, व दहा पंधरा मिनिटें मोठी करमणूक झाली; पण लवकरच हें बिंब पश्चिमेकडील डोंगराचे मार्गे बुडल्यामुळे दिसेनासें झालें व शरीरांतील आत्मा गेल्यानंतर जड शरीर जसें काळवंडून व सेंसूर होऊन पडतें तसा, त्याच्या पुढचा विशाल काळा पर्वतदेह मात्र नदींत अस्पष्ट रितीनें प्रतिबिंबित झालेला पाहून, दृष्टी तेथून फिरली व वर आकाशाकडे गेली.”

“या सुमारास आकाशमंडळांत हळू हळू तारका गोचर होऊं लागल्या होत्या. या खरोखरीच्या तारा आहेत अथवा तापीच्या एकंदर जलप्रवाहांत वहावत असलेल्या व प्रतिक्षणीं उद्भूत व नष्ट होणाऱ्या कोट्यवधि बुद्बुदांप्रमाणें आकाशसागरांत हे बुद्बुदच आहेत; हे असंख्यात बुद्बुद व तशाच या अगणित तारका कोणाच्या इच्छामार्गेकरून, कांहीं निमित्तानें उत्पन्न झाल्या असतील, अथवा हें सर्व अफाट विश्व आपोआपच घडलें गेलें असेल; अनंतपार अशा विश्वांत अनंत अशा कालाचा ओघ, तापीच्या अमोघ व अखंड जलौघाप्रमाणें सतत वहात राहिल, किंवा त्यासही कांहीं अंत असेल; तापीच्या पोटीं असलेल्या मत्स्यांपैकीं कांहीं तळपत असतांना मात्र त्यांचीं पोटे चमकल्यामुळे त्यांचें अस्तित्व जसें

आपणांस प्रतीत होतें, पण त्यांखेरीज किती लक्षपट तरी मत्स्य व इतर अनंत अणोरणीयान् व महतोमाहियान् जीव तिचे उदरीं असतात, त्याप्रमाणेंच नभो-मडळांत आपणास दिसतात येवढ्याच तारका व ग्रहगोल असतील अथवा आणखी अगणित असतील, व असतील तर त्यांचा उपयोग काय, त्यांची घटना कशी असेल, त्यांत व आपल्यांत अंतर किती असेल, अशा प्रकारचे विचार करीत तेथें कांहीं वेळ बसलों. मग सावकाश सावकाश कराडा चढून वर येऊन कांहीं उपहार करितों, तों ७॥-८ वाजले ! ”

हे जे उदात्तरसाच्या उदाहरणांचे उतार दिले आहेत, हे रा० चिप-ळूणकर यांच्या ‘ मृगयाकुतूहल ’ या पुस्तकांतील आहेत. हें केवळ कल्पनामय वर्णन नसून वर्णिलेली सृष्टिशोभा ग्रंथकार यांनीं प्रत्यक्ष पाहून वर्णिली आहे. यामुळे ते विशेष चांगले आहेत. जुने मराठी कवी अमृतराय, मुक्तेश्वर, श्रीधर यांनीं अनेक ठिकाणीं उदात्त वर्णनें केलीं आहेत; पण तीं केवळ कल्पनामय आहेत. आधुनिक मराठी कवी-पैकीं कित्येकांनीं प्रत्यक्ष सृष्ट्यवलोकन करून कांहीं वर्णनें लिहिलीं आहेत.

हें स्वभावोक्तीचें वर्णन झालें. हें जरी अगदीं स्वाभाविक असें वर्णन असतें, तरी तें खुबीदार, सरस आणि रंजविणारें असलें म्हणजे त्यास स्वभावोक्ति असें अलंकाराचें नांव देण्यास चिंता नाही असें मागे सांगण्यांत आलेंच आहे.

दुसरा बोलण्याचा प्रकार वक्रोक्ति किंवा वक्रोक्त. वक्रोक्ताचे ‘ पर्यायोक्त ’ ‘ समासोक्त ’ आणि ‘ अतिशयोक्त ’ असे तीन भेद होतात.

“ केलेंचि धन्य दर्शनदानें येऊनि कानना मातें;

अजि देवेश ! निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें. ” मोरो०

उजू व सरळ वर्णन न करितां पर्यायानें वर्णन करणें, हें पर्यायोक्ताचे लक्षण. ‘ सूर्य उगवला ’ असें न म्हणतां ‘ त्रिभुवनास प्रकाश देणारा उगवला ’ असें म्हटलें कीं पर्यायोक्त झालें. ‘ आपलें रूप पाहिलें, आतां नांव ऐकूं द्या ’ हें संक्षिप्त तत्त्व, सावित्री यमास वरील आर्येतील पर्यायो-क्ताच्या द्वारे कळवीत आहे. ‘ गंगा ’ असें न म्हणतां ‘ जें पाप ताप

काशी काशी, विश्वेश्वरासही तर्फी ' असें म्हटलें म्हणजे सुरेख पर्यायोक्त झालें. ' शिव ' असें न म्हणतां ' ज्यानें विलया नेली स्मरतनु ' असें म्हटलें म्हणजे शुद्ध पर्यायोक्त झालें. ' ज्यानें विलया नेली स्मरतनु ' यास ' जाशी दीपकप्रभा वातें ' हें जोडल्यास, पर्यायोक्तास उपमा मिळाली आणि दुधांत साखर पडली. ' विष्णू ' किंवा ' कृष्ण ' असें न म्हणतां ' ज्याच्या सुलीन भव चरणीं ' असें म्हटल्यास, शुद्ध पर्यायोक्त. ' अभिसन्धू ' न म्हणतां ' सरोजनाभाचा भाचा ' म्हणणें हा पर्यायोक्ताचाच प्रकार.

“ मातेचें मन असतां संसारीं सुत उदास कळकळतें,
गंगेच्या वात्सल्यावरुनि असें मज बुधा सकळ कळतें. ” मोरो०
ही भीष्मोक्तीही पर्यायोक्ताचाच प्रकार. ' संसारीं उदास होऊन आपल्या आईस बाईट वाटेल असें न वागणें ' असें सरळ न सांगतां भीष्म साक्षात् आपलें व आपल्या आईचें उदाहरण देऊन ' पर्याया'नें धर्मास कळवित आहे. इतकेंच कीं या पर्यायोक्तांत अर्थांतरण्यासाठी थोडी छटा मारत आहे.

अप्रस्तुत म्हणजे डोळ्यांसमोर नसलेल्या वृत्ताचें वर्णन करून त्या वर्णनाच्या योगानें प्रस्तुत म्हणजे आपल्या पुढें असलेल्या वृत्ताचा बोध करून देणें, हा ' पर्यायोक्ता 'चा दुसरा प्रकार. यास ' अन्योक्ति ' किंवा ' अप्रस्तुत-प्रशंसा ' असें म्हणतात.

“ मधुमासि बहु प्रिय जो आत्मप्राणत्रजासम स्तवक,
सकलरसिकप्रिया त्या न हुंकोनिहि माहती समस्त बक्र. ”

“ ती सुमति म्हणे—' ताता, न त्यजुनि पयोधिला नदी परते,
न पतंगचित्तवृत्ति क्षणही रत्नीं त्यजुनि दीर्घरते, ”

“ शशमंडळींत कोलहा म्हणतो—' मी सिंह '—वल्गना करितो,
जोंवरि न पाहिला गजमुक्तफळकवळभक्षिता हरि तो. ” मोरो०

‘ रासास प्रिय झालेला अंगद शिष्टाई करण्यासाठीं येऊन उपदेश करित होता तो राक्षसांस आवडला नाही ' या प्रस्तुत वृत्ताचा बोध ' मधुम, स्तवक, बक्र ' या तीन अप्रस्तुत पदार्थांचें वर्णन साहिल्या आर्येंत करून कवीनें केला आहे. ' सत्यवामास तूं वरुं नकोस, दुसऱ्या

कोणास वर ' असें बाप म्हणूं लागला, तेव्हां सावित्रीनें दिलेला जवाब दुसऱ्या आर्यंत आहे. ' पयोधि ' व ' दीपि ' या दोन अप्रस्तुत पदार्थांपासून सत्यवानाचा बोध होऊन, ' नदी ' व ' पतंगचित्तवृत्ती ' या पदार्थांपासून सावित्रीचा बोध होतो, आणि ' रत्न ' या अप्रस्तुत पदार्थांपासून प्रस्तुत अशा दुसऱ्या वस्त्याचा बोध होतो. तिसऱ्या आर्यंत शल्याच्या म्हणण्याप्रमाणें ' शश ' म्हणजे कौरव, ' कोल्हा ' म्हणजे कर्ण, आणि ' सिंह ' म्हणजे अर्जुन.

' पर्यायोक्ता 'चा आणखी तिसराही प्रकार आहे, त्यास ' अर्थान्तरन्यास ' म्हणतात. विशिष्ट गोष्ट दाखल करून, तीस बळकटी आणण्यासाठीं म्हणून उदाहरणाप्रमाणें सामान्यहीं दाखल केलें म्हणजे ' अर्थान्तरन्यास ' झाला.

“ वदुनि असें, मान्य करी धर्मवचन सबहुमान सत्वर तें;
गुरुकार्यासचि कविचें, निजकार्या न बहु मानस त्वरतें. ” मोरो०

सात्यकीनें धर्माच्या वचनास मान दिला तें ठीकच केलें, हें ' स्वकार्यास बाजूस ठेवून चांगले लोक वयोवृद्धांचें कार्य पहिल्यानें करितात. ' असा सामान्य नियम दाखल करून कवी वाचकास पर्यायानें कळवीत आहे. या अलंकारांत ' झालें किंवा केलें, व्हावें किंवा करावें, तेंच ठीक, ' असें साक्षात् प्रतिपादलेलें किंवा ध्वनित केलेलें असतें.

“ संरक्षिली वनीं मधु पाजुनि मातेविना शकुंतांनीं;
असतां विधिकवच, नव्हे काळाच्याही विनाशकुंतांनीं. ” मोरो०

हा अर्थान्तरन्यासही सुरेख आहे; इतकेंच कीं दुसऱ्याही अलंकाराची म्हणजे समासोक्तीची छटा याच्यामध्ये मारत आहे.

“ तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले,
उपवन-जल-केली जे कराया मिळाले;
स्वजन गवसला जे त्याजपाशीं नसे तो;
कठिण समय येतां कोण कामास येतो? ”

हा श्युनाथ पंडिताचा अर्थान्तरन्यास सुरेख साधल्य आहे.

' पर्यायोक्तां ' त जसा विस्तार असतो, तसा ' समासोक्ती 'त अर्थाचा ' समास ' म्हणजे संक्षेप केलेला असतो. अचेतनावर चेतनासच योग्य अशा

क्रियेचा आरोप करण्यांत येऊन, त्या आरोपाचें पर्यवसान एकाद्या रसांत झालें, म्हणजे 'समासोक्ति' झाली.

“रमले मुहूर्तपरिमित निद्रेसीं, सर्व जीव विश्रमले.”

“मग भगवान् विधु उगवे, पळवी देऊनि कांप तिमिरासी; ” मोरो०

पहिल्या अर्धांत अचेतन निद्रेवर रममाण झाल्याचा आरोप केला आहे, तो असल्या स्थळीं स्त्रीसच योग्य आहे. या आरोपाचें पर्यवसान शृंगारांत होतें. 'निद्रा' ही जशी काय एकादी विसावा देणारी स्त्रीच, असा निद्रेवर झालेला स्त्रीत्वाचा आरोप स्पष्ट शब्दांनीं दाखविलेला नसल्यामुळें, ही 'समासोक्ती' झाली. 'रमणें' या क्रियेप्रमाणें 'निद्रा' शब्दाचें स्त्रीलिंग ही 'समासोक्ती' ची कल्पना झटकन लक्षांत आणून देण्याच्या उपयोगीं पडत आहे. दुसऱ्या अर्धांत 'विधू' शब्दाच्या पुल्लिंगाचा व 'कांप देऊन पळविणें' या क्रियेचाही तसाच उपयोग होत आहे. इतकेंच कीं या स्थळीं पर्यवसान वीररसांत आहे, शृंगाररसांत नाही.

“बहु दुःख दे त्यजुनि मज, आपण वरिली तुझ्या चिता तातें.”

यांत 'चिता वरिली' म्हणजे 'सवत केली' असा अर्थ ध्वनित होतो; कारण 'चिता' शब्द स्त्रीलिंगी असून 'वरण्याची क्रिया' मुख्यत्वेकरून स्त्रीलाच उद्देशून असते. या स्थळीं पर्यवसान करुणरसांत आहे.

“धांवुनि गळांचि पडली होती जी राज्यभू, तिला भरत—

झिडकारुनि निवे कीं रामपद-प्राज्य-भूति-लाभ-रत.” मोरो०

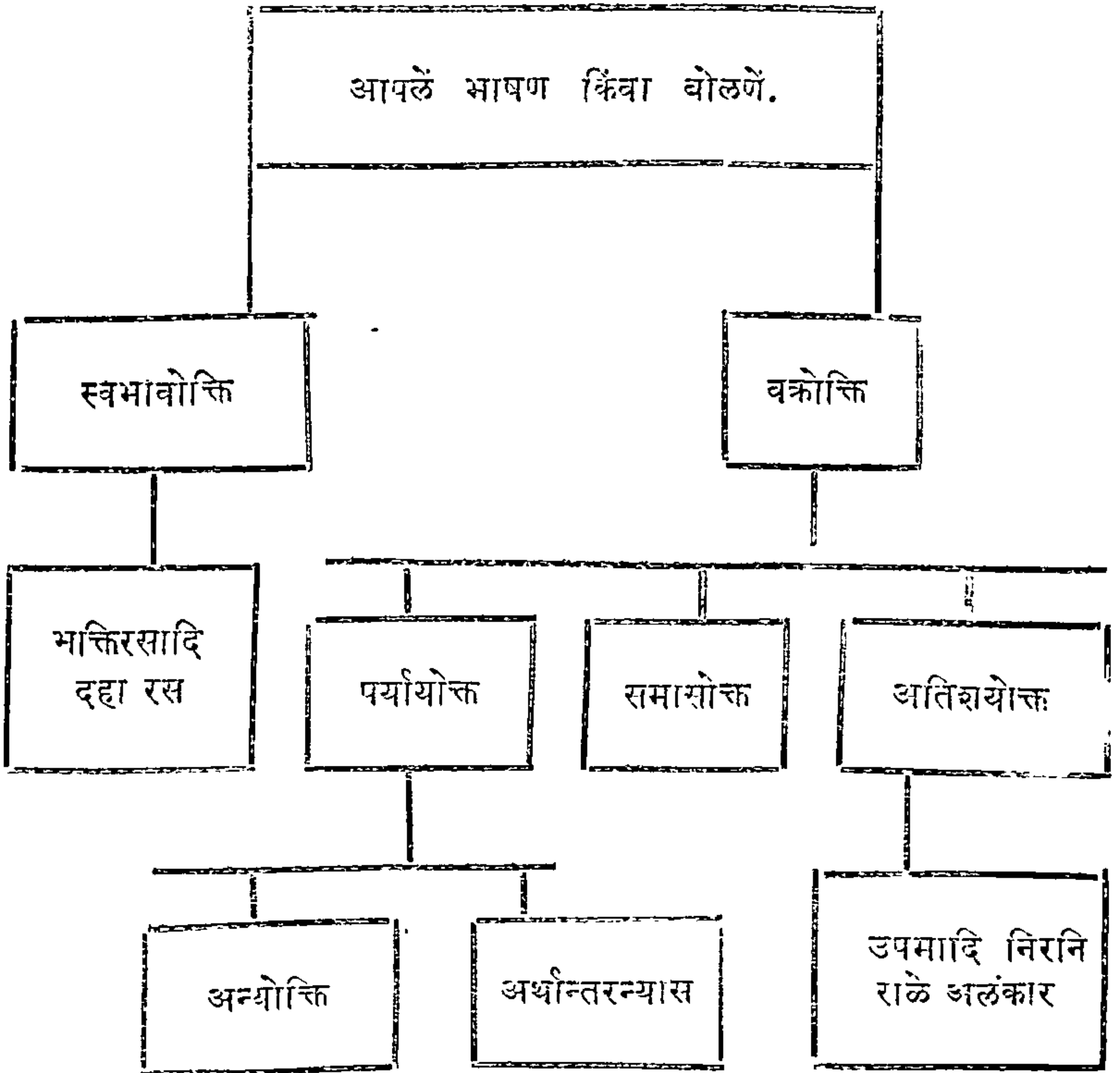
ही समासोक्तीही मनोरम साधली आहे. इतकेंच कीं या स्थळीं पर्यवसान भक्तिरसांत असून, शृंगाररस आहे तो भक्तिरसास अधिक खमंगपणा आणणारा आहे.

“कलि, दमयंतीप्रेमा, हे दोघे वोढिती नळाला हो;

प्रेम्याला त्याचें मन सांपडलें, देह त्या खळाला हो.”

ही आर्याही समासोक्तीचेंच सुरेख उदाहरण आहे. इतकेंच कीं पर्यवसान रसांत नाही. 'प्रेमा' मोठा भाग्यशाली, कीं “मनरूपी निधान होतें तें त्याच्या हातीं लागून, देहरूपी कोरडी माती राहिली ती दुष्ट कलीस मिळाली”—असें या आर्येचें पर्यवसान आहे.

येथवर जे अलंकार सांगितले ते काव्याचे आत्मभूत होत. यांच्या खेरीज ग्रंथाला काव्यपणाच नाही. हे अगदी स्वाभाविक उत्पन्न होतात. परंतु कवी यांच्याही पुढे मजल मारून अतिशयोक्तांमध्ये आणखी सामुग्री घालितात आणि त्यास सजवितान्त. यामुळे अनेक अलंकार उत्पन्न होतात. हे सर्व अलंकार अतिशयोक्ताचेच भेद होत. आतांपर्यंत सांगितलेले व पुढे जे सांगावयाचे ते अलंकार नीट समजावे म्हणून प्रथमतः त्यांच्या परस्पर संबंधांचें दर्शक असें कोष्टक देतोः—

अतिशयोक्ति सजविण्यासाठी जी सामुग्री कवी घालितात, ती उपमादि गोष्टींची किंवा कार्यकारणभावाची असते. तिच्या योगानें झालेले अनेक अलंकार संस्कृत साहित्यांत सांगितले आहेत. ते मराठी कवींनीही आपल्या काव्यांत साधले आहेत. या अलंकारांतले

कांहीं निवडक अलंकार येथे सांगतो. हे सर्व अतिशयोक्ताचेच भिन्न प्रकार होत हैं वर सांगितलेच आहे.

या सृष्टीमध्ये निरनिराळ्या पदार्थांमध्ये नाना तऱ्हेचे साधर्म्य म्हणजे सादृश्य दिसून येते. त्या साधर्म्याचा उपयोग करून कवी आपल्या वर्णनास शोभा आणतात. पुष्कळदां कोणास एकादी साधी गोष्ट सांगितली, तर तितकी पटत नाही. पण अमुक अमक्यासारखे आहे असे सांगितले असतां अधिक चांगले पटते. यामुळे कवी सादृश्य सांगू पाहातात. तसेच कोणाला एकादी गोष्ट सांगितली असतां तत्संबंधाचा कार्यकारणभाव सांगितल्याने ती मनांत चांगली ठसते. या कारणाने कवी कार्यकारणभावही सांगतात. या गोष्टी कवी वर्णन करितांना आपल्या भाषेमध्ये सहज व कुशलतेने गोंवून देतात. यामुळे काव्यरसाचा स्वाद जास्तच चढतो असे म्हटले असतां चालेल.

उपमेचे अलंकार.

‘ तोंड उजळ आहे,’ असे म्हटले असतां अगदीं साधी गोष्ट सांगितली. परंतु ‘ तोंड चंद्रासारखे उजळ जाहे ’ असे म्हटले कीं, सांगण्यांत गोडी जास्त आली आणि ऐकणाराची अधिक चांगली समजूत पडली. तोंड उजळ असते. पण तें वास्तविक पाहिले असतां चंद्रासारखे उजळ कसे असेल? ही खरोखरी पाहतां अतिशयोक्ति झाली. परंतु कवीस आणि श्रोत्यास तसे कांहीं वाटत नाही, तर उलट अधिक चांगले वर्णन झाले असे वाटते! पदार्था पदार्थांमध्ये सृष्टींत स्वभावतः आढळणारे जे साधर्म्य, ते अतिशयोक्ताचा पाया होय; आणि त्याच्यावर अलंकारांची इमारत उभारलेली असते.

अगदीं साधे असे जे साधर्म्य त्याला उपमा असे म्हणतात. हे साधर्म्य, अधिकाधिक अतिशयोक्तीने वर्णिले असतां वर्णन जास्त जास्त अलंकृत होते. या योगाने अतिशयोक्ति वाढते. पण ऐकणारास तसे कांहीं न वाटतां उलट जास्तच मौज वाटते. उपमा पायरी पायरीने चढवीत नेऊन अलंकार कसे करितात हे पाहाः—

श्रीरामचंद्राचे सुख चंद्रासारखे
सुंदर आहे.

} —उपमा (१)

श्रीरामचंद्राचें मुख इतकें सुंदर
आहे कीं जणूं काय चंद्रच.

} — उत्प्रेक्षा (२)

श्रीरामचंद्राच्या मुखाचें सौंदर्य पा-
हून असा संदेह उत्पन्न होतो, म्हणजे
शंका वाटते, की हा चंद्र आहे कीं काय?

} — संदेह (३)

श्रीरामचंद्राच्या मुखाचें सौंदर्य
पाहून असें वाटतें कीं हें मुख
नव्हे तर चंद्र आहे.

} — अपन्हुति (४)

श्रीरामचंद्राचा मुखचंद्र पाहून
कौशल्येस फार आनंद झाला

} — रूपक (५)

श्रीरामाचें मुख इतकें सुंदर होतें
कीं त्याला दुरून येतांना पाहून
'अहो, हा चंद्रच उगवला काय !'
असें लोक म्हणूं लागले.

} — रूपकातिशयोक्ति (६)

श्रीरामचंद्राचें मुख असें सुंदर
आहे कीं त्याच्या सारखें सुंदर
तेंच. [त्याला दुसरी कशाची
उपमा साजावयाची नाही.]

} — अनन्वय (७)

श्रीरामचंद्राचे मुखाला पूर्णचंद्राची
उपमा शोभली असती; पण चंद्रा-
वर कलंक आहे, तेथें उपाय
नाहीं. [येथें मुखाची चंद्रापेक्षां
श्रेष्ठता वर्णन केली.]

} — व्यतिरेक (८)

हे सर्व उपमेचेच चढत्या पायरीचे प्रकार आहेत, यांत पहिल्या
प्रकारांत केवळ साधें साधर्म्य सांगून, पुढें तें साधर्म्य अतिशयोक्तीनें
एकेक पायरी चढवीत चढवीत, शेवटच्या प्रकारांत साधर्म्याची मर्यादा
उल्लंघन करून, मुखास ज्या चंद्राची प्रथमतः उपमा दिली होती, तो
सौंदर्यांत कनिष्ठ, पण मुख श्रेष्ठ, असें वर्णिल आहे.

आतां हे उपमेचे निरनिराळे प्रकार त्यांच्या लक्षणांपह, जास्त
उदाहरणें सांगून विशेष स्पष्ट रितीनें सांगतां.

१-उपमा—अगदी साध्या साधर्म्यास उपमा असें म्हणतात, असें मागें सांगितलेंच आहे. ' तोंड हें चंद्रासारखें सुंदर आहे ' यांत तोंडास चंद्राची उपमा दिली आहे. येथें ' तोंड ' यास उपमेय व ' चंद्र ' यास उपमान असें म्हणावयाचें. ज्यास उपमा द्यावयाची तें उपमेय आणि ज्याची उपमा द्यावयाची तें उपमान. तसेंच, या वाक्यांत ' सुंदरपणा ' हें साधर्म्य आहे आणि ' सारखें ' हा उपमादर्शक शब्द आहे. उपमा नीट चांगली होण्यास वाक्यामध्ये उपमेय, उपमान, साधर्म्यदर्शक शब्द आणि उपमादर्शक शब्द, या चार गोष्टी असल्या पाहिजेत हें उघडच आहे. उपमेचीं कित्येक उदाहरणें:-

(१) ' त्याचे ते अमृतासारखे मधुर बोल ऐकून सर्व सभा तृप्त झाली. '

(२) ' तेव्हां त्वत्पुत्रांचीं वदनं झालीं रणांत शुष्क रसें,
शोभे विजयोत्साहें अभिमन्युमुख प्रफुल्ल पुष्करसें. '

मोरोपंत.

(३) ' गाल टेंकुनी हस्ततलावरी जी चिंतातुर बैसे,
अलक लोंबती मुखावरी तें कमलीं मधुकर जैसे. '

चिपळूणकरकृत मेघदूत.

(४) ' ऐसें सती वदे, तो बोल शशी, देव तोहि सागरसा—
प्रेमें उचंबळे हो, धरि कारुण्यें द्रवाप्ति साग रसां. '

मोरो.

(५) ' तें सत्यलोकतुल्याचि आश्रमपद, ज्यांत अण्वघ न साच;
तेथील तापस शिखी-चातकसे, त्यांत कण्व घनसा चें. '

मोरोपंत.

(६) ' जो धैर्यें धरसा, सहस्रकरसा तेजें, तमा दूरसा,
जो रत्नाकरसा गभीर, शिरसा भूपां, यशोहारसा;
ज्ञाता जो सरसावला नवरसांमाझारि शृंगारसा,
शोभे तामरसाक्ष तो नळ रसानाथ स्तवूं फारसां. '

रघुनाथ पंडित.

१. हें संजयानें धृतराष्ट्रास युद्धकथा सांगतांना म्हटलें आहे. २. यक्षानें केलेलें आपल्या विरही पत्नीचें वर्णन. ३. सावित्रीचें बोलणें ऐकून यमधर्माची काय स्थिति झाली तिचें वर्णन. ४. हें कण्वाश्रमाचें वर्णन आहे. अण्वघ-अणु-अघ-थोडही पाप. शिखी-मोर. ५. हें नळराजाचें वर्णन आहे. शिरसा-श्रेष्ठ. यशोहार-यश हेंच आहे हार म्ह० अलंकार ज्याचा.

उपमा हा अलंकार सर्व अलंकारांचा जीवात्मा असल्यामुळे त्याचें संस्कृत अलंकारशास्त्रांत फारच विवरण केलें आहे, आणि त्याचे नाना-प्रकारचे भेद व उपभेद वर्णिले आहेत. असलें विवरण कोणतीही गोष्ट मनांत चांगली ठसण्यास फार उपयोगी पडते. आपणास तूर्त अशा प्रकारच्या विस्तृत विवरणाची गरज नाही. तथापि उपमेचे कित्येक मनोरंजक प्रकार येथे सांगूं

पूर्णोपमा—उपमा होण्यास जरूरीच्या अशा ज्या चार गोष्टी वर सांगितल्या, त्या वर्णनामध्ये असल्या म्हणजे ती पूर्णोपमा. पूर्णोपमेचीं निराळीं उदाहरण देण्याची गरज दिसत नाही. वर जीं उपमेचीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांमध्ये आणि आणखी उदाहरणें येतील त्यांमध्ये उपमानोपमेयादि प्रकार कोणते आहेत हें विद्यार्थ्यांनीं लक्षपूर्वक पाहावें, म्हणजे उपमालंकार चांगला लक्षांत राहील.

लुप्तोपमा—हे जे चार प्रकार यांतील एक किंवा अधिक यांचा वाक्यांत पूर्ण उल्लेख नसला म्हणजे लुप्तोपमा म्हणतात. उदाहरणार्थ वरील चौथी आर्या, यांतील

‘ तेथील तापस शिखी-चातकसे, त्यांत कण्व घनसा च. ’

या आर्याधीत उपमेय, उपमान व उपमावाचक शब्द या गोष्टी आहेत; पण साधारणधर्म गुप्त आहे. कण्व मेघासारखा कां, तर विद्या देणारा म्हणून; आणि तापस मोर आणि चातक यांसारखे कां, तर ते विद्यार्थी म्हणून. तसेंच—

‘ व्यूहीं गमे सुभद्रासुत गजयूथांत जेंवि बाल हरी;
त्यावरि पडल्या सेना, त्या मंथाद्विवरि जेंवि बा लहरी. ’

यांतही साधारणधर्म लुप्त आहे.

‘ दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण, कृप, द्रोण, भीष्म ज्या कटकीं,
त्यांत मरेनचि शिरतां; कांठ्यावरि घालितां चिरे पट कीं. ’

मोरोपंत.

यांत उपमाप्रतिपादक शब्द लुप्त आहे.

१. उत्तर हा वृहन्नडेला सारथी करून कौरवसैन्यावर चालून गेला असतां सैन्य पाहून घाबरला आणि म्हणत आहे.

‘ भीम म्हणे कुंतीला, ब्राह्मण-समुदाय रडति कां, पूस;
त्यांचें दुःख हराया अग्नीला भार काय कापूस. ’

मोरोपंत.

‘ अग्नीला जसा कापसाचा भार होत नाही, त्याप्रमाणें आम्हांस यांचें दुःख हरण करणेंही कठीण नाही ’ असें भीम म्हणतो. या उपमे-मध्येही जरूरीच्या चारी गोष्टी उक्त नाहीत. पूर्णोपमा आणि लुप्तो-पमा यांचीं आणखी अनेक उदाहरणें सहज वाचतांना आढळतील. आतां फक्त उपमेचे कित्येक चमत्कारिक प्रकार सांगतां.

प्रतिवस्तूपमा—जेथें ‘सारखें’ इत्यादि उपमादर्शक शब्द न घालितां वस्तूचें साम्य केवळ प्रतिवस्तूनें किंवा उपमानानें दाखविलें असतें, अथवा जेथें उपमान वाक्यांत व उपमेय वाक्यांत एकाच साधर्म्याचें कथन शब्दभेदानें (क्वचित् त्याच शब्दानें, केलें असतें, तेथें प्रति-वस्तूपमा होते. उदाहरणें:—

(१) ‘ त्या त्या क्रीडेंत मुलें भीमापासून पावती भंग;
सन्माणिक्यमणिपुढें गोमेदाचा फिका पडे रंग. ’

(२) ‘ नररत्न तोचि, तूचि स्त्रीरत्न, उदंड आडनांवांचीं;
न बुडविति न वा तारिति चित्रें बरवींहि आड-नांवांचीं. ’

(३) ‘ होइल जा धर्म म्हणे, परि करि अनुगमन सबहुमान सती,
कीं जी हंसी हंसावांचुनि मानील न बहु मानस ती. ’

मोरो०

या आर्यांतील प्रतिवस्तूपमा स्पष्टच कळून येणार आहेत.

वाक्योपमा—केव्हां दोन निरनिराळीं वाक्यें उपमावाचक शब्दानें जोडलेलीं असतात; आण दोन वाक्यांपैकीं एक उपमानवाक्य व दुसरें उपमेयवाक्य असतें. अशा उपमेला वाक्योपमा असें नांव देतात.

(१) “ ज्याप्रमाणें मदमत्त गजानें केळीचें अथवा झंझावातानें वृक्षाचें मर्दन करावें, त्याप्रमाणें कुरुगुरु द्रोणानें पांडवसैन्याचें मर्दन केलें ”

१. हें भीमाचें बोलणें बकासुरवधाच्या अगोदरचें आहे.

(२) “ प्रचंड वात ज्याप्रमाणें रानें लोळवितो त्याप्रमाणें अभिमन्यूने शेंकडों रथ धुळींत लोळविले.

(३) “ जशि अब्जिनी प्रमुदिता उदितार्कानें विलोकितां होती,
तशि हर्षली अयोध्या पाहुनि रघुवंशभूषणा हो ती. ”

मोरो०

राम हा आयोध्येचा राजा म्हणून आयोध्या ही नायिका झाली.
म्हणून या आर्यंत समासोक्तीही सुरेख आहे.

मालोपमा—एकाच उपमेयास अनेक पदार्थांची उपमा एकदम दिलेली असते, तेव्हां मालोपमा होते. उदा०—

(१) ‘ सौभद्र म्हणे, शिरतों व्यूहीं, डोहीं जसा मतंगज, वा—
हरिपोत दंतियूथीं, कीं दहनीं करुनियां पतंग जवा. ’

(२) ‘ तो शर गर-धर-वरसा, पविसा, रविसा, स्मरारिसायकसा,
पार्थभुजांतरिं शिरला, वल्मीकामाजि नागनायकसा. ’

मोरोपंत.

(३) ‘ गुरुपरि उपदेश करी, संकटमसयीं उपाय ही सुचवी ’
चिंतित फळ देउनियां कल्पतरूपरि मनोरथा पुरवी.
कांतेपरी सदोदित स्वांतातें हर्षवूनियां रिझवी,
आनंदसागरीं मन बुडवुनि चिंताज्वरासि ती विझवी. ’

कृ० चिपळूणकर.

उत्प्रेक्षा—जेव्हां उपमेय हें जणूं काय उपमानच आहे असें वर्णन केलेलें असतें, तेव्हां उत्प्रेक्षा होते.

[या अलंकारांत कीं, कीं काय, जणो, जाणो, जणूं, जणुं काय, जसें काय, गमे, वाटे, भासे, इत्यादि शब्द असतात.]

(१) ‘ या मुलांची अक्षरें जणूं काय मुक्ताफळेंच आहेत. ’

१ कमलिनी. २ गर-धर=सर्प. ३ या दोन आर्या त्रियेच्या संबन्धाच्या आहेत.

(२) ' भाऊल लढतांना पाहून लोकांना वाटलें कीं हा प्रत्यक्ष भारती वीर अर्जुनच आहे. '

(३) ' महाराज, आपले हे बोधाचे शब्द जसे काय अमृत-बिंदूच वाटतात. '

(४) ' प्रभुचा मर्मा हाणी सर्वासहि तीन तीन शर भाचां; वाटे, बहुसिंहांशीं कलह करी कुपित पोत शरभाचा. '

मोरोपंत.

भारतीय रामायणांत पंतांनीं सेतूचें वर्णन केलें आहे, त्या ठिकाणीं उत्तम प्रकारच्या उत्प्रेक्षा आहेत. तेथें कित्येक आर्यांमध्ये अपन्हुति अलंकारही आहे. या आर्या विद्यार्थ्यांनीं अवश्य वाचाव्या.

उत्प्रेक्षेचे निरनिराळ्या तऱ्हेनें भेद करतात. ज्या उत्प्रेक्षेमध्ये जाणो, वाटे, इत्यादि उत्प्रेक्षासूचक शब्द स्पष्ट असतात, ती स्पष्टोत्प्रेक्षा, आणि ज्या ठिकाणीं हे शब्द मानावयाचे असतात, अथवा तदर्थक दुसरे शब्द घातलेले असतात, ती व्यंग्योत्प्रेक्षा.

हे भेद शब्दरचनेचे आहेत. अर्थावरून उत्प्रेक्षेचें (१) स्वरूपोत्प्रेक्षा, (२) हेतूत्प्रेक्षा आणि (३) फलोत्प्रेक्षा असे तीन भेद करतात.

(१) एकाद्या पदार्थाची अथवा क्रियेची दुसऱ्या पदार्थाशीं किंवा क्रियेशीं एकरूपता वर्णिली असते, तेथें स्वरूपोत्प्रेक्षा होते. उत्तर पुढें पळत सुटलेला असून त्याच्या पाठीं बृहन्नडा लागली आहे, याचें वर्णन पंत करतात.—

' वाटे पुढें पळे तो स्त्रीसंगविरक्तधी कुमारमणी,^२
पुत्रस्नेहें धावे त्यामार्गे शंभुची उमारमणी. '

' वृषपपर्याक्षि म्हणे कवि,^३ ' मी विप्रची कीं अविप्र, मत्तनया—
पीडांवी, हरिसि हंसति वाटे, सोडुनि अवि^४ प्रमत्त नया. '

१ प्रभुचा-श्रीकृष्णाचा-भाचा-अभिमन्यू. २ कार्तिकस्वामी. ३ शुकार्थ. ४ मेंडा.

“ कौसल्या मलिना, कृशा, स्वतनयाश्लेषे तदा हर्षली,
 आनंदाश्रु करूनि राघवशिरीं हुंगूनियां वर्षली;
 पूर्वाच्यापरि विघ्न होईल असें मानूनियां क्षिप्र ती—
 कोणातेहि न पूसतां करि जणों राज्याभिषेकाप्रती. ” मोरो०
 येथे कौसल्येच्या डोळ्यांतून अश्रू पडले, ते अश्रू म्हणजे जणू
 काय तिनें राज्याभिषेक केला असें कवि सांगतो.

अहेतूवर हेतूचा, व अफलावर फलत्वाचा आरोप केला असल्यास
 अनुक्रमे (२) हेतूत्प्रेक्षा आणि (३) फलोत्प्रेक्षा होतात. उदाहरणे—

“ स्मरतां प्रियसुतगति रवि होउनियां म्लान सागरीं बुडतो;
 उडुगण त्यासि म्हणती, पडतां जलविंदुवृंद जो उडतो. ”
 यांत सूर्य नित्याप्रमाणेच अस्तास जात आहे, परंतु कवि म्हणतो
 कीं कर्णाची दुर्दशा झाली हें रवि निस्तेज होऊन बुडण्याचें कारण
 किंवा हेतु आहे.

“ ही आम्रपंक्ति पवनें बहु डोलताहे,
 शाखाग्रपल्लवकरें कुसुमांसि वाहे;
 जाणों, स्वयोषक वसंत गृहासि आला,
 तत्पूजनार्थ बहु हर्षचि तीस झाला. ”

यांत आम्रावरील मोहोर गळण्याचा हेतु वसंतावर पुष्पवृष्टि करण्याचा
 होता असें वर्णन आहे.

‘ तेव्हां धर्म खवळला, सोडी अत्युग्र बाण, तो यातें—
 भेदुनि महींतहि शिरे प्याया पाताळसिंधु-तोयातें. ’

वास्तविक बाण महींत शिरला तो पाताळसिंधुतोयातें पिण्याचे हेतूनें
 शिरला नाही. पण तो हेतु येथे प्रदर्शित केला आहे.

“ असें बोलोनी नळें रंजवीला,
 अंजुळीमाजी हंस बैसवीला;
 गमे, चंपककुसुमौघहार-झेला,
 पाठवाया युवतीस सिद्ध केला. ”

रघु०

येथें नळानें आपल्या ओंजळींत सुवर्णवर्णां हंस बसविला, याचा परिणाम किंवा याचें फल असें झालें कीं तो जणू काय चंपकपुष्पांचा हारच असा वाटला. म्हणून ही फलोत्प्रेक्षा होय.

केव्हां उत्प्रेक्षेमध्ये उपमेय एकच असून उपमानें अनेक असतात. तेव्हां तिला मालोत्प्रेक्षा असें म्हणतात. जसे—

‘ समरीं मत्त मतंगज, कीं दोघे व्याघ्र, कीं मृगाधिपती,
कीं वृष, कीं घन, कीं ग्रह, कीं नग, कीं अंधकै-स्मरौराती
मोरो०

येथें लक्ष्मण आणि इंद्रजित हे युद्ध करीत असतां त्यांना अनेक उपमा दिल्या आहेत.

३. संदेह—केव्हां उपमेय हें उपमानच आहे असा संदेह म्हणजे संशय उत्पन्न होऊन किंवा भ्रांति वाटून वर्णन केलें असतें. उदाहरणार्थ ‘ हें तोंड चंद्रच आहे असें वाटतें;’ अथवा ‘ हें तोंड चंद्रच आहे असें समजून चकोर त्या सभोवतीं घिरट्या घालितात,’ असें वर्णन असतें. यास संदेह असें म्हणतात. याला कोणी भ्रांतिमान असेंही नांव देतात. कोणी संदेह व भ्रांतिमान असे दोन निराळे अलंकार मानितात. ‘ हें तोंड चंद्रच आहे,’ किंवा ‘ हें तोंड म्हणजे चंद्रच नव्हे ना!’ अशी शंका आली हा संदेह. परंतु त्या शंकेवरून पुढें कृति घडली, म्हणजे ‘ हें तोंड चंद्रच आहे असें वाटून चकोर त्यासभोवतीं घिरट्या घालूं लागले,’ असें वर्णन असलें म्हणजे भ्रांतिमान. वस्तुतः हे उत्प्रेक्षेचेच प्रकार होत. याचीं उदाहरणें:—

‘ चाफेकळीपरिसही सरलत्व नाकीं,
जाचा धरी अधर विद्रुमभावना कीं;
भासे मनांत मज बिंबफॅलभ्रमानें,
कीं सत्य चंचुपुट वोढविलें शुकानें. ’

रघु. पं.

हें दमयंतीचें वर्णन आहे.

‘ पवन-तपनसुत ’ गमले शक्र-प्रल्हाद, राम-रावण वा,
वाटे गगनीं तच्छरसंघर्षज दहन पामरा वणवा. ’

‘ भोमें झुगारिली रथशक्ति प्रगटावया ठळक लीला;
अशनीच मानिली बहुजननयनांहीं नर्भी झळकलीला. ’
‘ उडुगण तयासि म्हणती पडतां जलबिंदुवृंद जो उडतो. ’
मोरो०

पुढील दोन श्लोक हे नळार्चा हंसाप्रत उक्ति आहे:—

‘ हंसा, विलोकुनि सुधाकर अष्टमीचा,
तो मानिला निटिल्लैदेश तिचाचि साचा;
शंखद्वयीं धरुनि, कुंकुम कीरवैणी—
लावावया तिलक लांबविला स्वपाणी. ’

‘ भृंगें विराजित नवीं अरविंदपत्रें—
पाहून, मानुन तिचीच विशाल नेत्रें,
घालीन अंजन अशा मतिनें तटाकीं—
आहा, वृथा उतरलों, भिजलों विलोकीं. ’

संदेह किंवा भ्रांतिमान बहुतेक उत्प्रेक्षेप्रमाणेंच वाटतात. ही उत्प्रेक्षा आणि अपन्हति यांच्या मधली पायरी आहे.

४. अपन्हति—उपमेय हें उपमेय नव्हे तर उपमानच आहे असें वर्णन असतें तेव्हां अपन्हति होते. उदाहरणार्थ, ‘ हें तोंड नव्हे, तर चंद्रच आहे. ’ उत्प्रेक्षेमध्ये नकार अथवा निषेध असला म्हणजे अपन्हति होते. उदाहरणें:—

‘ न हें नभोमंडल, वारिराशी,
न तारका, फेंसचि हा तयासी;
न चंद्रमा, नावचि चालता हे,
न अंक, तो तीवर शीड आहे. ’

येथें नुस्ता निषेध आहे. म्हणून ही साधी अपन्हति आहे. पण हेतु सांगून निषेध असला, म्हणजे हेत्वपन्हति असें म्हणतात. उदा०—

‘ संताप दे, यास्तव चंद्र नोहे, रवी म्हणावा तरि रात्र आहे. ’
निषेध स्पष्ट नसून तो ‘ छलें,’ ‘ व्याजें,’ ‘ मिषें,’ अशा शब्दांनीं सूचित असला म्हणजे मिषापन्हति होते. उदा०—

‘ धेनुमिषं त्या मुनिची सुतपस्यासिद्धि कोपली वाटे. ’

‘ मुनि म्हणति, त्या नृपाच्या उटर्जी सिद्धि स्नुषामिषं वसती. ’

‘ तो सत्यवान् म्हणे, हे पितृराज्यश्री तपोवनांत पती—

हो आपन्मुक्त म्हणुनि बहुधा आपणहि यामिषं तपती. ’

हे सावित्रीचें वर्णन आहे.

‘ कर्णानें त्या समयीं सात्यकि बहु पीडिला शरस्तोमै;

दिधले ढेंकर भेरीनादमिषं बाणपूरित व्योमै. ’

‘ हे भेरीचे प्रतिध्वनी नव्हत, तर बाणांनीं पोट भरलेल्या आकाशाचे ढेंकर होत. ’ असें वर्णन आहे.

साकी.

‘ मत्स्य उसळतां उदरें त्यांचीं चमकति वारंवार,

त्याच मिषं ती नदी तुजवरी फेंकिल कटाक्ष फार. ’

मेघदूत.

अपन्हुतीचीं आणखी उदाहरणें:—

‘ सेतु न तो,—यत्पतिनें स्वसुता नेली जशी वृकें ऐंणी,

त्या लंकेची श्रीभूदेवीनें ओढिली असे वेणी. ’

‘ ते सत्य सर्प, न विशिख; कर्णहि न, तदीय सदन वारुळ तो;

कीं माणिक्यसर जयश्रीवरणीं शर गळां नवा रुळतो. ’

दुर्योधनानें भरसभेंत द्रौपदीचा अपमान केला, तेव्हां कर्णानें ‘ शाबास ! ’ म्हणून त्याचे हातावर टाळी दिली. त्यावर कवि म्हणतो:—

‘ सखि-हस्तां हस्त न, वृषं पांडवहृदयांत सायका मारी,

क्रोधातें धर्म गिळी, गरळातें जेविं काम कामारी. ’

पंतांनीं शंकराच्या घरीं रती राहिली होती, तिचें वर्णन केलें आहे:—

‘ जैसें रूप, तसेंचि नाम दुसरें मायावती हें धरी;

शत्रूच्या सदनीं न पाक, तप तीं पत्यातिसाठीं करी. ’

९. रूपक—उपमेय आणि उपमान यांच्यामध्ये अभेद आहे असें मानून वर्णन केलेलें असलें म्हणजे रूपक हातें. ‘ हें तोंड चंद्रच आहे, ’ असें समजून ‘ मुखचंद्र ’ असें म्हटलें कीं रूपक झालें.

‘ मुखचंद्र ’ हा रूपक समास. ‘ मुख हाच चंद्र, ’ म्हणजे ‘ मुख ’

आणि ' चंद्र ' यांमध्ये भेद बिलकुल नाही, असा भाव. ' चंद्रासारखें मुख ' हा उपमित समास होईल. उपमेत उपमेय मुख्य असून उपमानाकडे गौणत्व असतें. परंतु रूपकामध्ये उपमान मुख्य आणि उपमेय गौण अशी स्थिति असते.

' पार्थ-पयोधर गर्जे, स्पर्धा मंडूक तू वृथा धरिशी,
त्याच्या पुढे दुरुदुरू टरों टरों शब्द हे किती करिशी ? '
हे शल्य कर्णास बोलला आहे. यांतील रूपक उघडच आहे.

' निषधपति कथा हे जे सुधेतें जयन्ती,
परिसुनि दमयंती रंजली रजयंती;
नवल मज न भासे, चंद्रवंशैकशाली—
नल तरि वनमाळी, भीमकी हेज्जें झाली. '

यांत नळावर वनमाळी म्हणजे कृष्ण याची आणि दमयंतीवर भीमकी म्हणजे रुक्मिणी इची अभेदानें कल्पना केली आहे.

' हा मेघ आर्द्रमहिषोदरतुल्य काळा,
शंखाकृती धरि करांत बलाकमाळा;
विद्युत्प्रभा-वसन-पीत कसोनि कांसे,
विष्णूच आक्रमितसे गगनासि भासे. '

हे एक सुंदर रूपक आहे.

विश्वामित्रानें हरिश्चंद्राचें सत्त्व पाहण्यासाठी त्याचा अत्यंत छल केला. त्या छळाला हरिश्चंद्र शेवटपर्यंत टिकला. अखेरीस चांडाल धन्यांच्या आज्ञेने राजा हरिश्चंद्र आपल्या पत्नीचा वध करण्यास तयार झाला असतां त्या प्रसंगाचें वर्णन मुक्तेश्वरानें पुढील सुंदर रूपकांत केलें आहे:—

' शुद्धसत्व-कला-घोडशीं, पूर्ण देखोन नृप-शशी,
कौशिक-हृदय-पूर्णसिंधूशी, प्रेम-भरतें दाटलें;
प्रतिज्ञा भंगून वल्लरी, नयनां लोटल्या अश्रु-लहरी,
उदित हात वरच्या वरी, शस्त्र जाऊन वरिलें;
कौशिक-कृपेचा वरद वात, डोलतां विबुधें-पारिजात,
सुकंत-सुमनें परागभरित, राजमुकुटीं वर्षती. '

रूपकाचे १ साङ्ग, २ निरङ्ग आणि ३ परंपरित असे तीन भेद कारितात.

अनेक रूपकें अवयवांसारखीं कल्पून त्या सर्वांमिळून एक समग्र रूपक तयार झालें, म्हणजे तें सांग रूपक झालें. मुक्तेश्वराच्या वरील ओव्यांमध्ये दोन सांग रूपकें सुरेख साधलीं आहेत. त्याचप्रमाणें पंतांचीं पुढील सांग रूपकें पाहाः—

‘ दुष्यंत-सद्म-पद्मीं त्या श्रीकण्वाख्य-शिष्यभानु-करीं,
नेली पुत्र-सुगंधासह धर्मनयांबुपूर्ण नगर-सरीं. ’

‘ खळमूषक लंकातृणराशिस्थ स्वकुळ सर्व चाटून,
तो खाववावया ने त्या साध्वीवर्तिलागीं दाटून. ’

रूपकाम अंगें म्हणजे अवयव नसले, कारण एकच असलें, व अनेक रूपकें असलीं तरी प्रत्येक प्रधान असलें म्हणजे तें निरंगरूपक. उदा०—

‘ तो भमिसेन चित्तीं अतिदुःसह कोप-पावकें कढला,
उदयगिरिशिरीं रविसा भासे मत्तद्विषोत्तमीं चढला. ’

‘ महुःख सागराचा अगस्त्य तूं; काय बा तुझे नांव ?
चिंतानदींत बुडतां देवें कोठोनि धाडिली नांव ? ’

मोरो०

जेथें प्रथमतः एक रूपक केलें म्हणून तदवलंबी असें दुसरें रूपक परंपरेनें करावें लागतें, तेथें परंपरा रूपक होतें. परंपरा रूपकांत निर-
निराळीं रूपकें सापेक्ष असून कवीची रूप्य आणि रूपक यांच्या साधर्म्या-
कडे दृष्टी नसते. उदा०—

‘ गुरु-कर्णधार, त्याची सुदृढा तत्त्वोपदेशवाक् सुतरी,
धरुनि भवांबुधि तरले बहु बुध; तत्कीर्तिही जना उतरी. ’

या आर्येंत ‘ तत्त्वोपदेशवाक् ’ यावर ‘ तरी ’ चा म्हणजे होडीचा आरोप केला म्हणून गुरूला ‘ कर्णधार ’ म्हणजे नाविक म्हणावें लागलें.

१ कण्वशिष्य भरतासह शकुंतलेला दुष्यंताकडे घेऊन गेले, त्या वेळचे हें वर्णन आहे. २ रावणानें सीता नेली त्या प्रसंगाचें वर्णन. उंदीर तेवत असलेली वात नेतो त्याप्रमाणें रावण सीतारूप वात, लंकारूप तृणराशीवर असलेलें स्वकुळ जाळण्याकरितां मुद्दाम नेता झाला.

‘ होऊन वज्रपंजर रक्षितसे वासुदेव कीरा या,
तत्संगाहुनि त्याला बहु न यशोदा, न देवकी, राया. ’

या आर्येमध्ये अर्जुनास ‘ कीर ’ म्हणजे पोपट कलियुधानें परंपरया कृष्णाला वज्रपंजर म्हणावें लागलें. नाही तर कृष्ण आणि पिंजरा यांत साधर्म्य कांहीं नाही.

‘ वंदुनि पुत्रसुहृज्जनशोक-नटाच्या मनोज्ञ अजिरा या,
धृतराष्ट्रासि म्हणे, मी संजय, व्हा सावधान अजि राया ! ’

यांत ‘ शोक ’ आणि ‘ नट ’ यांत साधर्म्य नाही. पण शोकाला नट म्हटलें म्हणून धृतराष्ट्रास ‘ अजिर ’ म्हणजे नाचण्याचें अंगण म्हटलें. वस्तुतः ‘ धृतराष्ट्र ’ व ‘ अजिर ’ यांतही साधर्म्य नाही.

रूपकामध्ये केव्हां एकावर अनेक पदार्थांचा आरोप केलेला असतो,—
रूपकांची केवळ मालिकाच असते,—तेव्हां त्याला मालारूपक असें नांव देतात. वर सांगितलेल्या तिन्ही भेदांत मालारूपक होऊं शकेल. उदा०—

‘ कवी सृष्टीचा अलंकार, कवी लक्ष्मीचा शृंगार,
सकल सिद्धींचा निर्धार, ते हे कवी.

कवी सभेचें मंडन, कवी भाग्याचें भूषण,
नाना सुखांचें संरक्षण, ते हे कवी. ’

रामदास.

‘ राम धनंजय तूही कापुर, तूण, तूल, काष्ठ, घृत, तैल;
शैलहि पिचविल हें तुज नुमजे, तूं मातला जसा बैल. ’

मोरोपंत.

‘ जो ज्ञानारविंद-मकरंदू, वैराग्यवल्लीचा मूळकंदू,
विवेकसागराचा पूर्णदू, तो नारदू पातला. ’

मुक्तेश्वर.

मराठी कवितेंत हा अलंकार भरपूर सांपडणारा आहे. मोरोपंत, मुक्तेश्वर, श्रीधर, आणि वामन यांनीं आणि अन्य कवींनींही आपल्या कवितेंत ठिकठिकाणीं अनेक रूपके केलीं आहेत यासाठीं याचीं उदाहरणें द्यावीं तितकीं थोडींच आहेत.

६. रूपकातिशयोक्ति—जेव्हां रूपकामध्ये उपमान आणि उपमेय यांचा अभेद अशा रितीनें वर्णिला असतो कीं उपमेय मुळींच गाळून

त्याबद्दल उपमानच घातलेलें असतें, यास रूपकातिशयोक्ति असें म्हणतात. यांत उपमेय उक्त नसतें. त्याचा उपमानांत अंतर्भाव असतो व उपमानावरूनच त्याचा बोध व्हावयाचा असतो. ' मुख-चंद्र ' असें म्हटलें असतां उपमेय आणि उपमान दोन्ही उक्त आहेत व त्यांमध्ये भेद नाही, असें बोलणारा मानतो. पण रामाचें सुंदर मुख पाहून लोक म्हणूं लागले, ' अहो हा पूर्णचंद्रच उदयास आला कीं काय ? ' ही रूपकातिशयोक्ति झाली. यास नुस्तें अतिशयोक्ति असेंही म्हणतात. हा अतिशयोक्तीचाच प्रकार आहे. अतिशयोक्ति या दृष्टीनें याचें पुढें आणखी वर्णन येईल. उदाहरणें:—

‘ हरिच्या पुनःपुन्हा कां काड्या नाकांत घालिशी, शशका !

यश काय पक्षिपतिचें येइल हे चार करुनियां मशका ? ’

हे कोणीं दुर्योधनास म्हटलें आहे. येथें ' हरी ' आणि ' पक्षिपति ' म्हणजे धर्म; शशक (ससा) आणि मशक (माशी) म्हणजे दुर्योधन; आणि नाकांत काड्या घालणें म्हणजे चिडविणें. यांत धर्म आणि दुर्योधन या उपमेयांचा उल्लेख केला नाही.

‘ ज्या शिखिशिखेसि' भुलला तो दुष्ट पतंग मत्त पाहून,

ती म्यां विलोकिली; तप गुरु अन्याचें न मत्तपाहून. ’

हे मारुतीनें सीतेला भेटून आल्यानंतर म्हटलें आहे. यांत ' शिखिशिखा ' म्हणजे सीता; ' दुष्ट पतंग ' म्हणजे रावण.

‘ सुटला दांब्यापासुनि वत्स स्तन्यार्थ जेविं गाईला,

धांवे अक्रूर तसा भेटायया कडकडोनि आईला. ’

या ठिकाणीं ' श्रीकृष्ण ' हे उपमेय मुळींच गालून त्याबद्दल ' आई ' उपमानच घातलें आहे.

७. अनन्वय—जेव्हां उपमेयाची त्याची त्यालाच उपमा दिलेली असते, म्हणजे एकच पदार्थ उपमेय आणि उपमान झालेला असतो तेव्हां अनन्वय होतो. उदाहरणः—‘तुझ्यासारखा कोडगा तूंच.’ ‘गगन हें गगनासारखेंच आहे.’

‘ यासम ह्याचि धनुर्धर म्हणतां उपमन्युसुरतरु रुसेना. ’

‘ तरी जन यथामति स्तवुनि जाहले सन्मती;

स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कवीं जन्मती ? ’

‘ अशि साधु साधुपतिशीं गांठि पडे ती जशी अया परिसा,
यापरि साचा हाचि प्रेमळ, याच्याचिया जया परिसा. ’
मोरो०

‘ घडे दैवें किंचित् कलुष परि संतापाति मनीं,
अशांतें ताराया असति बहु तीर्थे त्रिभुवनीं;
जयां प्रायश्चित्तें नसति कुनरां दे गति अशी,
समर्था, या लोकीं तुजसम, अयी, तूंच असशी. ’

वामन.

‘ श्रीरामरावणसमर होय श्रीरामरावणसमरसा. ’

‘ झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु परंतु यासम हा. ’

‘ होय रामराज्य रामराज्यसेंचि तोषद,
व्याधि जो भवाख्य उग्र, हें तयासि ओखद. ’

मोरो०

८. व्यतिरेक—या अलंकारामध्ये उपमान व उपमेय ह्या दोहोंचें साधर्म्य दाखवून लगेच वैधर्म्यही दाखविलें असतें. तसेंच, केव्हां उपमेय हें उपमानापेक्षां श्रेष्ठ आहे असें दाखविलेले असतें. उदाहरणार्थ,—

‘ शर जेविं किरण भंवते, जें कौरवकटक तोचि परिवेष,
रविच कविमते अर्जुन तेजें रूपेहि, भिन्न परि वेष. ’

मोरो०

येथें कवीनें अर्जुन हा सूर्यासारखा आहे असें वर्णून, लगेच भिन्न कसा आहे हेंही सांगितलें आहे.

“ श्रीरामाचें मुख चंद्रासारखें सुंदर आहे असें कवि वर्णन करितात, परंतु मला तर तें चंद्रापेक्षांही सुंदर वाटतें; कारण चंद्र लहान मोठा हांतो, त्याला ग्रहण लागतें, आणि त्यावर कलंक आहे; हे दोष श्रीरामाच्या मुखाच्या ठाई कोठें आहेत? ” “ दारिद्र्य हें मरणासारखें दुःखद आहे असें कोणी म्हणतात, परंतु मला तर तें मरणापेक्षां जास्त दुःखद वाटतें; कारण मरणाचें एकदांच काय तें दुःख होईल, परंतु दारिद्र्याचें दुःख निरंतर असतें ! ”

या अलंकारांत उपमानाचें श्रेष्ठत्व दाखविलें असतें तें उपमेच्या उत्कर्षानें किंवा उपमानाच्या अपकर्षानें दाखविलें असतें.

‘ वज्राहुनि कठिण हृदय, शोक घनाहत, तरी तगे, न चिरे. ’
येथें कवि ‘ वज्राहून हृदय जास्त कठीण; कारण तें शोकरूपी घना-
पुढें टिकतें, चिरत नाहीं, ’ असें हृदयाच्या म्हणजे उपमेच्या कठीण-
पणामधील श्रेष्ठत्वाचें वर्णन करितो.

ज्ञानेश्वरी ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर कवि ज्ञानदेव आनंदित होतसाते गुरूला उद्देशून म्हणतात,—

‘ मजलागीं ग्रंथाची स्वामी । दुजी सृष्टी जे हे केली तुम्हीं,
ते पाहोनी हासों आम्ही । विश्वामित्रातेंही. ’

येथें ज्ञानदेव म्हणतात कीं, “ गुरूमहाराज, आपण माझ्याकडून ही जी गीतेची प्रतिसृष्टि करविलीत, ती इतकी उत्तम आहे कीं ती पाहून आम्ही विश्वामित्रानें पूर्वीं केलेल्या प्रतिसृष्टीला हासतां; ” म्हणजे तिच्यापेक्षां आमची प्रतिसृष्टि श्रेष्ठ आहे असा भाव. येथें उप-
मानाचा अपकर्ष वर्णिला आहे.

व्यतिरेकाचीं आणखी कांहीं उदाहरणें:—

(१) नेत्र इचे अति चंचल देखुनि घालिती मत्स्य जलीं शरिरासी;
वर्तुळ आणि विशाल विलोकुनि, नित्य कुरंग फिरे वनवासी;
अंजनयुक्त सुसुंदर पाहुनि लज्जित खंजन लंघि दिशांसि;
सूर्यविकासिनि पाझिनि नेत्रदळां पहतां करि म्लान मुखासी. ’

अनंतकवि.

(२) ‘ हे वामनैकपदभूमि; नसोनि जंघी—
सातां दिसांत दिनराज नभासि लंघी;
वाराशि वानरविलंघित होय तो कीं;
लोकीं नसे नलयशस्तुलना विलोकीं. ’

(३) ‘ चंद्रासि लागति कळा, उपराग येतो,
गंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो;

जें चूर्ण होय तरि मौक्तिक तें कशाला,
नाहीं समान नळराजमहायशाला.

रघु० पं०

(४) ' कथा-सुरभि' त्या भल्या स्वजननाहुनी वाटती,
शिशूस जरठांसही निराखितां रसें दाटती;
दुहोत भलते सदा, तरि न लेशही आटती,
स्ववत्समल भक्षिती, परि न सर्वथा बाटती. '

केका.

(५) ' श्रीरामानें एक ऋतु करुनी एक रक्षिला विप्र,
नामा, नेले, नेशी अमित ऋतु साङ्गासिद्धिला क्षिप्र. '

(६) ' या पुष्करौपरिसही सीतेचें नेत्रयुगम बहु रुचिर. '

(७) ' कैचा विचार ? भुललें थोरपणें मन तसें न मद्य-शतें. '

मोरो०

या आठ उपमादि अलंकारांमध्ये उपमा अगदी स्पष्ट आहे. परंतु यापुढें जे कांहीं अलंकार सांगावयाचे आहेत त्यांत उपमा तितकी स्पष्ट नाही, तर गर्भित आहे.

९. निदर्शना—यांत एका गोष्टीची असंभाव्यता तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या असंभाव्य गोष्टीची उपमा किंवा उदाहरण सांगून दाखविली असते. जसें, (१) ' हा दगड परीक्षित उतरणें आणि मुसळाला अंकूर फुटणें हीं दोन्हीं सारखींच. ' (२) तुझ्या सारख्या मूर्खाला एकादी चांगली गोष्ट सांगूं जणें म्हणजे पालथ्या घड्यावर पाणी ओतण्यासारखें होय. ' (३) ' असल्या मनुष्यावर कांहीं उपकार करावयाचे म्हणजे कातळावर दाणे पेरण्यासारखें समजावयाचें. ' (४) कवि कालिदास म्हणतो, " माझ्यासारख्या अल्पबुद्धीच्या मनुष्यानें रघुवंशातील थोर, कीर्तिमान राजांचें वर्णन करूं पाहणें म्हणजे लहानशा होडीनें सागर तरून जाण्याचा प्रयत्न करण्यासारखें किंवा एकाद्या ठेंगू माणसानें उंच झाडावरचें फळ काढावयास पाहण्यासारखेंच आहे. " या चारी उदाहरणांमध्ये प्रत्येकांत दोन अशक्य गोष्टींचें साम्य कसें दाखविलें आहे, हें सहज दिसून येण्या-

सारखें आहे. ' लहान तोंडी मोठा घांस, ' ' गाढवाला गुळाची चव काय ? ' ही निदर्शनेची अगदीं व्यवहारांतली उदाहरणे आहेत.

' राजसुतेचें यज्ञ जें तुज येईल काय गे दरिद्रे, तें ?
पाहसि विकावया तूं केसरमौल्यें कसें हरिद्रेतें ? '

मोरो०

यांत शर्मिष्ठा देवयानीस म्हणते, "तुझ्यासारख्या भिकारड्या ब्राह्मणाच्या मुलीनें आपणास एकाद्या राजकन्येप्रमाणें वागवूं पाहाणें हें केशराच्या किमतीनें हळद विकूं पाहाण्यासारखेंच अशक्यकोटांतलें आहे. "

एका चांगल्या गोष्टीच्या उदाहरणानें दुसरी चांगली गोष्ट झाली असें वर्णन असलें म्हणजेही निदर्शना होते; उदा०—

' येतांचि उदया सूर्य श्री देतो कमळां नवी,
संपत्तीचें हेंचि फळ, आप्तपोषण शीकवी. '

यांत सूर्य कमळांना शोभा देणें ही चांगली गोष्ट करून, संपत्तीचा चांगला उपयोग करावा असें लोकांना सुचवितो असें वर्णन आहे. बाकी हें वर्णन दृष्टान्तासारखें आहे.

निदर्शनेचीं आणखी उदाहरणे:—

(१) ' जे का ज्ञानें लाधलें सद्विचारा,
संपत्तीचा त्यांपुढें काय तोरा ?
पद्माचा जो तंतु तो वारणाला—
वारायाला पै म्हणे सिद्ध झाला. '

(२) ' सर्पातें विसतंतुनें सुदृढ तो बांधावया इच्छितो,
किंवा वज्रमणी शिरीषकुसुमें भेदावया पाहतो;
किंवा, तो मधुबिंदुनें मधुरता क्षाराब्धिला आणितो,
जो मूर्खास सुभाषितें वश करूं ऐसें झणीं बोलतो. '

वामन.

(३) ' त्वद्रत्नतस्करालां केला मी बोध, फार आरडलों,
अंध-भसित-बधिरीं तें दीप-हवन-गीत, कीं वनीं रडलों!'

(४) ' कृष्णानुजा सुभद्रा लज्जाला योग्य जाहली आहे,
तीतें स्वमतें हलधर धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे.

ही गोष्ट कशी आहे, तर—

' तातादिक म्हणति मनीं सुमति खळाला, अचक्षुला रत्न,
शूद्रास श्रुति देतो राम; न चाले तयापुढें यत्न. '

मोरो०

१०. दृष्टान्त—एकादी विशेष गोष्ट मनांत चांगली बिंबावी म्हणून तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एकाद्या गोष्टीचें उदाहरण घेतलें असतें, तेव्हां त्यास दृष्टान्त असें म्हणतात. उदाहरण;—(१)
“ ज्याप्रमाणें अग्नीवर नकळत जरी पाय पडला, तरी पाय भाज-
तोच, त्याप्रमाणें परमेश्वराचें नांव जरी तोंडांतून नकळत अलें,
तरी सर्व पाप नाहीसें होतें. ” (२) “ जशी प्रथमतः गडग-
डाट होऊन नंतर मोठी वृष्टि व्हावी, त्याप्रमाणें साक्रेटिसाच्या
बायकोनें त्यास प्रथम पुष्कळ शिव्या दिल्या आणि नंतर घाणेरडें
पाणी बाहेर टाकून द्यावयास आणिलें होतें, तें त्याच्या डोक्या-
वर ओतिलें. ”

दृष्टान्त हा अगदीं सहज समजण्यासारखा अलंकार असून त्याची उदाहरणे नेहमीं बोलण्यांत आणि वाचण्यांत शकडां येतात. येथें कांहीं ठळक ठळक उदाहरणे सांगतोः—

(१) ' आकाशअंत न कळोनिहि अंतरिक्षीं
आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी;
नामप्रतापहि यथामति याचरीती—
सीमा न पावति तथापि मुनीन्द्र गाती. '

(२) ' विद्यासमन्वितहि दुष्ट परित्यजावा,
त्याशीं बुधें न सहवास कधीं करावा;
ज्याच्या असे विमलही मणि उत्तमांगीं—
तो सर्प काय न डसे खळ अंतरंगीं ? '

वामन.

(३) ' खल न खलत्व त्यागी जरि सामें गौरवून बोळविला,
लकुच कटुचि, अमृतकराकरवीही शर्करेंत घोळविला. '

(४) भूप म्हणे ' न वरावा वत्से, जरि सुगुणसागर लवायू,
शीतल, मंद, सुगंधहि, वद सेवावा कसा गरलवायू ? '

मोरो०

(५) ' हें पाखरूं मजशि येईल काय कामा—

ऐसें नृपा न वद, पूरितलोक कामा;
मेलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारीं,
छाया करी, तपनदीप्तिसही निवारी. '

रघु० पं०

टीप—उपमा आणि दृष्टान्त या दोन अलंकारांमध्ये पुष्कळसें साम्य आहे. परंतु उपमेमध्ये एक पदार्थ अशा अशा कारणांनीं दुसऱ्या पदार्थासारखा आहे असें वर्णन असतें. दृष्टान्तामध्ये अमुक अमुक गोष्ट अमुक अमुक गोष्टीसारखी आहे, किंवा हा जसा विचार आहे तसाच हा दुसरा विचार आहे असें वर्णन असतें. अर्थात् उपमेमध्ये दोन वस्तूंचें साम्य असतें, व दृष्टान्तामध्ये दोन विचारांचें साम्य असतें. उपमेयामध्ये वस्तुदर्शक असे दोन शब्द असतात; दृष्टान्तामध्ये विचारदर्शक अशा दोन वाक्ये असतात. ' तोंड हें चंद्रासारखें सुंदर आहे, ' यांत तोंडाला सौंदर्यगुणासंबंधानें चंद्राची उपमा दिली म्हणजे सादृश्य दाखविलें. परंतु ' पर्णिमेचा चंद्र पाहून लोकांना जसा आनंद होतो, तसाच श्रीरामाचें मुख पाहून सर्वांना आनंद होत असे. ' यामध्ये दोन विचारांमध्ये सादृश्य आहे. वाक्योपमा व दृष्टान्त यांमध्ये फारच साम्य दिसून येईल. दृष्टान्त आणि वाक्योपमा दोन्ही एकच होत, असें पुष्कळांस वाटेल. परंतु आपल्यास या वारीक भेदांचा विचार कर्तव्य नाहीं.

१०. दीपक—दोन गोष्टींचें साम्य दाखवावयाचें असतां दोहों-
मधील साम्यतादर्शक असा एकच गुण सांगून तुलना केली असते,
आणि उपमेय म्हणजे प्रस्तुत आणि उपमान म्हणजे अप्रस्तुत यांचा
एकाच गुणावर अन्वय दाखविलेला असतो, तेव्हां दीपक हा
अलंकार होतो. या अलंकारामध्ये उपमान, उपमेय आणि
दोहोंमध्ये असणारा धर्म या सर्वांवर जसा काय प्रकाश पडतो
म्हणून यास दीपक असें म्हणतात. उदाहरणः— ' व्यवहा-
रामध्ये शब्द आणि संगरामध्ये हातांतील तरवार हीं अचल असावीं

हैं वर्णन ' जगप्रमाणे व्यवहारामध्ये शब्द अचल असावा त्याप्रमाणे संगरामध्ये हातांतील तरवार ही अचल असावी.' असेच वास्तविक आहे. परंतु वाक्य एकच करून उगमान आणि उपमेय यांचा ' अचल असणे ' हा धर्म एकाच सांगितला आहे.

' कवि म्हणति, वाणि वर्णुनि देवा, कीं सुज्ञ मानवा वेंच. ' यांत वेंचणे म्हणजे खर्च होणे ही क्रिया देवाचे वर्णन करणे आणि सुज्ञ मानवाचे वर्णन करणे या दोन गोष्टींच्या संबंधाने सांगितली आहे.

शक्र म्हणे ' वदलासि प्रथम तसे वचन, मग असे वदसी, अचल करीच असावा व्यवहारी शब्द, संगरी सदसी. '

हें इंद्र नळराजास बोलला आहे. प्रथम तुमचे काम करीन असे वचन देऊन आतां दमयंतीकडे निरोप घेऊन जाणार नाही असे म्हणतोस, असे तो त्यास लागून बोलत आहे.

' काककथा कथितो ती एकावी मग यथेच्छ वर्तावे;

पडतां गिरिशिखरच्युत बृहदुपलें कीं खळें न पर्तावे. '

एकाद्या पर्वताच्या शिखरावरून ढकललेला दगड पडत असतां परतत नाही, अथवा खळ अधोगतीस जात असतां परतत नाही, असे यांत वर्णन आहे. दीपकाचे (१) क्रिया-दीपक, (२) कारक-दीपक, आणि (३) माला-दीपक असे भेद करितात.

(१) अनेक कर्त्यांचा एकाच क्रियेशीं संबंध असून दीपक झालें असतां तें क्रिया-दीपक; जसे,—

' दुर्मित्रे नृप, संगतीस्तव यती, कीं पुत्रही लालनें,

वेदानध्ययनें द्विजाति, कुल दुष्पुत्रे, खलाराधनें—

नासे शील, न पाहतां कृषि, मदे मा, लाज मद्ये फुका,

शाठ्ये मित्रपण, प्रवासगमनें स्नेह, प्रमादे रुका. '

वामन.

(२) कर्ता एक असून क्रिया अनेक असल्या म्हणजे कारक-दीपक होते; उदा०—

' उवरे, चढेचि, वर्षे, गर्जे, पाडी घनांधकारातें,

प्राप्त-नव-श्री-पुरुषापरि मेघ धरी अनेक रूपांते. '

मृच्छकटिक.

‘ पायीं भ्रमली, श्रमली, निजली, भिजली निजाश्रुनीं रानी,
धार्मिक न पाहिला तो, जो जाय अशीस टाकुनी रानी. ’
हे नलानें त्याग केलेल्या दमयंतीच्या संबधानें म्हटलें आहे.

‘ आतां सोडवितों पशु, खळबळ पळ न लागतांचि पळवीतों,
मी विजय असें तुजाचि न सकळांही कौरवांसि कळवीतों. ’

मोरो०

अनेक दीपकांचा यथाक्रम संबंध जोडून त्यांची मालाच आहे
असली रचना असली म्हणजे त्यास माला-दीपक असें म्हणावें.
उदा०—

‘ दशशतभुजार्जुनाचें रामें, त्याचें तुवां, तुझें आर्जी—
सर्व यश हराया मी आलों तुजशीं करावया आजी. ’

या अलंकारास कोणी तुल्ययोगिता असैही नांव देतात. ‘ दीपक ’
व ‘ तुल्ययोगिता ’ यांतील भेद कोणी असा सांगतात कीं प्रस्तुत
व अप्रस्तुत यांचा अन्वय असेल तेव्हां दीपक व प्रस्तुत-प्रस्तुतांचा
किंवा अप्रस्तुताप्रस्तुतांचा संबंध असेल तेव्हां तुल्ययोगिता. हा भेद
वास्तविक अगदीं क्षुल्लक आहे. या अलंकाराचीं आणखी कांहीं उदा-
हरणें:—

(१) ‘ ऐसा श्रीमद्गुरुनें केला अम्हांवरी प्रसाद बुधा,
तन्मधुरता न जननीस्तन्यास, न कामधेनुच्याहि दुधा. ’

(२) ‘ निजबंधुवधक्षोभें वीर नृपति सात्यकीसवें भांडे,
ज्याच्या नेत्रांतुनि जळ पळ पळ रक्तौघ तनुंतुनी सांडे. ’

(३) ‘ चंद्रासि लागति कळा, उपराग येतो,
गंगेसि भंग बहु, पाण उतार होतो;
जें चूर्ण होय तरि मौक्तिक तें कशाला ?
नाहीं समान नळराजमहायशाला. ’

(४) ‘ त्या राघवें पुरीला वियोग दिधला, नृपेंहि धरणीला,
ईर्ष्या पुत्रासह ही केली कीं दाखवून करणीला. ’*

* राम अरण्यांत गेला आणि दशरथ मरण पावला त्या वेळचें हें वर्णन आहे.

(९) ' कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरानें,
तो क्षीणही विधु महोन्नति घे क्रमानें;
जाणोनि हें सुजन ज्या दुबळीक आली,
त्याची कधीं न करिती सहसा टवाळी. '

(६) ज्ञानेश्वरींतील पुढील ओव्यांत साधूची समवृत्ती, एकेक पदार्थाची अन्यत्र समवृत्ती कशी असते हें सांगून वर्णिली आहे. यांत प्रत्येकीं सुंदर अशी तुल्ययोगिता किंवा दीपक आहे.

' उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे,
हें कांहींच नेणिजे । वसुधा जेवीं. ' १

' कां राजाचे देह चाळूं । रंका परैतें गाळूं,
हें न म्हणेचि कृपाळू । प्राण पै गा. ' २

' गाईची तृषा हरूं । व्याघ्रा विष होवोनि मारूं,
हें नेणेंची गा करूं । तोय जैसें. ' ३

निदर्शना, दीपक, दृष्टान्त आणि अर्थान्तरन्यास यांची परस्पर तुलना:— निदर्शनेमध्ये अशक्य गोष्टींची तुलना केलेली असते; दीपकामध्ये आणि दृष्टान्तामध्ये अशक्य गोष्ट नसते. दृष्टान्तामध्ये मूळ गोष्ट आणि दृष्टान्ता-दाखल सांगितलेली गोष्ट या स्पष्ट निराळ्या दर्शविलेल्या असतात. दीपकामध्ये दृष्टान्ताची गोष्ट केवळ सूचित केलेली असून क्रियापद एकदांच असते. दृष्टान्तांत एकाद्या विशेष गोष्टीच्या स्पष्टीकरणार्थ तशाच दुसऱ्या एकाद्या विशेष गोष्टीचें उदाहरण घेतलेलें असतें; अर्थान्तरन्यास यामध्ये विशेष गोष्टीच्या समर्थनार्थ सामान्य गोष्ट सांगितलेली असते, अथवा सामान्य गोष्टीच्या स्पष्टीकरणार्थ विशेष गोष्ट सांगितलेली असते. या चारी अलंकारांमधील हा परस्पर भेद मागे दिलेल्या विवेचनावरून आणि उदाहरणांवरून स्पष्ट होणार आहे.

११. विरोध—एका पदार्थावर एक किंवा दोन विरुद्ध गुणांचा आरोप केला असतो, तेव्हां त्यास विरोध असें म्हणतात. ' हे गृहस्थ घरांतल्या माणसांचे कर्दनकाळ, परंतु बाहेर गेले म्हणजे अगदीं गोगलगाय! ' यांत विरोधालंकार आहे. हा वास्तविक रूपकाचा पोटभेद आहे. ' हा जसा काय कर्दनकाळच आहे. ' ' हा जसा काय गोगलगायच आहे. ' हीं दोन रूपकें झालीं. पण हीं एकत्र आणून दोहोंचा विरोध दाखविला म्हणजे विरोधालंकार मानावयाचा.

‘ यच्चरिते सुजनांच्या हृदयीं अमृतंचि, शत्रुच्या शल्ये,
सद्विज, सामात्य, सबळ तो भरतश्रेष्ठ पूजिला शल्ये. ’

यांत एका चरित्रावर परस्पर विरुद्ध अशा अमृतत्वाचा आणि शल्यत्वाचा आरोप केला आहे.

‘ तो पात्र होय होउनि कठीणहृदयही पृथासुत दयेतें. ’

येथे कठीण हृदय असूनही दयेतें पात्र होय असें वर्णन आहे. ‘ आपण एवढे सुज्ञ, शाहाणेशुरते होऊन असें भलतेंच कसे बरळतां, किंवा मूर्खासारखे कसे वागतां? ’ हे व्यावहारिक भाषेतलें विरोधाचें उदाहरण आहे.

या अलंकारासच कोणी—

१२. विरोधाभास—असेंही नांव देतात. प्रत्यक्ष विरोध वर्णिला असेल तेथे विरोध, आणि जेथे खरोखर विरोध नसून विरोध आहे असें दाखविलेले असेल, म्हणजे विरोधाचा आभास असेल, तेथे विरोधाभास, असा पाहिजे तर भेद धरितां येईल. ‘ आमच्या वागेंत घागरीएवढाले आंबे आले आहेत. ’ यांत घागर म्हणजे पाण्याची मोठी घागर, असा अर्थ घेतला तर विरोध दिसतो. पण घागरीएवढे म्हणजे मुलाच्या पायांत रुप्याची घागरी असते तेवढाले, असा अर्थ केला तर वास्तविक विरोध नाही.

‘ शुकभाषणानुकार प्रेमें करितो मयूर, हें चित्र! ’

यांत मोर पोपटासारखें बोलतो असा अर्थ केला असतां विरोध दिसतो. पण शुक म्हणजे भागवतकथा सांगणारा शुकमुनी; त्याच्या बोलण्याचें अनुकरण मयूर म्हणजे कवि मोरोपंत करितो असा अर्थ केला कीं विरोध नाही. विरोधांत श्लेष असला म्हणजे तो विरोधाभास होतो, असेंही म्हणतां येईल.

१३. विरुद्धगुणन्यास—दोन वस्तूंचे अगदीं परस्पर विरुद्ध असे गुण स्पष्टपणे दाखवून त्यांची तुलना केलेली असते, आणि त्या गोष्टी परस्परांहून कशा अगदीं भिन्न आहेत हें दाखविलें असतें, तेव्हां विरुद्धगुणन्यास हा अलंकार होतो. ‘ तुमच्यासारखे, श्रीमंत कोणकडे आणि आमच्यासारखे भिकारडे कोणकडे. ’ ‘ कोठें इंद्राचा

ऐरावत, आणि कोठें शामभट्टाची तट्टाणी ! ' ' तो नरवर अर्जुन कोणीकडे, आणि तूं सूतपुत्र, हलक्या कुळांतला मनुष्य कोणीकडे ? '

कर्णानें अश्रुत्थाम्याची निर्भर्त्सना केली, आणि ' तुझ्यासारख्या ब्राह्मणबटूनें काय पराक्रम करावयाचा आहे ? बापाच्या दुःखाचा प्रतिकार करण्यासाठीं आतां रड ! ' असें म्हटलें; तेव्हां अश्रुत्थाम्यास उत्तर देतो—

' माझे शस्त्र तुझ्यापरी न गुरुच्या शापें जळालें असे, कीं सोडून रणा पलायनं न म्यां, त्वां आजि केलें असे; नाहीं सारथिच्या कुळीं जैनि मला, कीं निघें नाहीं जिणें, दुःखाचा प्रतिकार कां करिन मी असेंचि, शस्त्राविणें ? '

दुर्योधनाचा एक वृद्ध सेवक भीष्मासारखा योद्धा पडला तेव्हां दुर्योधनाला काय वाटलें, आणि लहान पोर अभिमन्यू पडला तेव्हां काय वाटलें याची तुलना करून म्हणतो:—

' ज्याचा शत्रुकुळीं अखंड परशू त्याचाहि जेता जरी, पंडूच्या कुमरीं शरीं निजविला, बाधा न झाली तरी; प्रौढांनीं, बहुतीं, अशस्त्र, समरीं जो श्रांतही जाहला, एकाकी अभिमन्यु बाळ वधतां राजा सुखा पावला ! '

वेणीसंहार.

' धनपति जरि तूं रे, मी असें शास्त्रवेत्ता,
भट समरिं जरी तूं, मी महावादिजेता;
अनुचर जरि तूंतें सेविती छात्रं मातें,
न गणिशि मज, जातों तुच्छ मानोनि तूतें. '

वामन.

हें कोणीं पंडितानें आपला अपमान करणाऱ्या राजाला म्हटलें आहे.

१४. प्रत्यनीक --- उपमेय हें आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे असें पाहून उपमान त्याचा सूड घेण्यास पाहातें अशा प्रकारचें ' वड्याचें तेल

१ परशुरामाच्या. २ द्रोणास मारलें तेव्हां सर्व पळून गेले होते. ३ जन्म, ४ दुर्योधनाचा सेवक म्हणून निघ जिणें. ५ अश्रु ढाळून.

६ परशुरामाचा.

७ मोठ्या वाद करणाऱ्या विद्वानांना जिंकणारा. ८ शिष्य.

वांग्यावर काढणें ' असल्या न्यायाचें वर्णन असतें, तेव्हां हा अलंकार होतो. यामध्ये उपमेयाचें श्रेष्ठत्व कबूल असतें, म्हणून ' व्यतिरेक ' गर्भित असतो.

“ हा सीते, जे त्वत्कच-भार-जित-कलाप मोर, हा सीते !
हा सीते, ते नाचति मज पाहुनि मजसमोर हा सीते !
बहु लाजवीत होतों करि-केसरि-कीर-केकि-हरिणां मी,
हांसत कर्म करावें, भोगावें रडत तेंचि परिणामीं ! ”

राम सीतेकरितां शोक करितांना तिला उद्देशून म्हणतो. ' हे सीते, तुझा कचकलाप (म्हणजे केश) हे मोराच्या पिसान्यापेक्षां सुंदर म्हणून मोर इतके दिवस तोंड लपवून होता. पण आतां तूं नाहीशी झालीस असें पाहून तो माझ्यापुढें येऊन नाचत आहे. मी इतके दिवस तूं एकेक गोष्टींत त्यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ म्हणून सिंह, हत्ती, पोपट, कोकीळ, हरीण यांस लाजवीत होतों, पण तेच मला आतां हिणवीत आहेत ! ' या रामाच्या उक्तीचें पर्यवसान अर्थान्तरन्यासानें झालें आहे, यामुळे एकंदर वर्णन सुंदर जुळलें आहे.

प्रत्यनीकामध्ये उपमेय हें आतां जाग्यावर नाही, तेव्हां त्याच्यावर सूड घेतां येत नाही, म्हणून तो सूड उपमेयाच्या संबंधाच्या अशा दुसऱ्या कोणावर उपमान घेत आहे अशा प्रकारचें वर्णन असतें. वरील उदाहरणांत मयूरादिक सीतेच्या संबंधाचा सूड रामावर घेत आहेत, असें वर्णन केलें आहे.

१५. स्मरणांलंकार—' स्मरणें ' या धातूचा किंवा तदर्थक धातूचा उपयोग होऊन उपमेत पर्यवसान असलें म्हणजे स्मरणांलंकार होतो:—

“ बहु रक्त दिसे, खेळुनि होय जसा काय बा गुलालातें,
पळतां कर्ण स्मरलें, भिउनि पळे पोर बागुलाला तें. ”

“ अरिहरिपासुनि सुटतां करि करि-भूपति-पलायन त्वरित,
स्मरलें सुरांसि तेव्हां कालयवन भीत-शौरिचें चरित. ”

“ पार्थाचा धैर्य न दे रिपुदमनीं त्या तदा शर थिराया,
तेव्हां मज आठवला वालिवधख्यात दाशरथि, राया ! ”

१६. सहोक्ति—‘ सह ’ शब्दाचा प्रयोग असून उपमैत सुंदर पर्यवसान असले म्हणजे सहोक्ति अलंकार होतो:—

“ मारुनि रावण, त्याचे दार तदत्नैकरून न्हाणून,
गेल्या निजकीर्तिसह श्रीमत्सीतासतीस आणून. ”

“ अभिमंत्रुनि बाणत्रय गांडीवाच्या गुणासि तो लावी,
सोडी अश्रुसह नृपा, ती अद्भुत शक्ति काय बोलावी? ”

टीप—सहोक्तीमध्ये प्रसंगापुरते अभिन्न मानलेले आणि तुलना केलेले असे दोन धर्म पाहिजेत. ‘ सह ’ म्हणजे ‘ वरोवर ’ असा बुस्ता अर्थ असता सहोक्ति होत नाही. ‘ रामासहित लक्ष्मण गेला, ’ ही सहोक्ति नव्हे. परंतु ‘ रामाने रावणास मारून आपल्या गतकीर्तिसह श्रीसीता परत आणिली ’ या ठिकाणी सहोक्ति मानावयाची.

६—कार्यकारणभावाचे अलंकार.

सर्व अलंकारांचा पाया सादृश्य हा आहेच. परंतु हे सादृश्य उत्तरोत्तर दूर जाऊन पुढे त्याला कार्यकारणभावाचे स्वरूप येते. आतां पुढे जे अलंकार सांगावयाचे त्यांत सादृश्य म्हणजे उपमानोपमेयसंबंध केवळ ध्वनित असून कार्यकारणांचा भाव अधिक स्पष्ट आहे असे दिसून येईल.

१७. अतिशयोक्ति—अतिशयोक्ति करून बोलणे, म्हणजे वास्तविक जसे असावयाचे त्याच्यापेक्षां कांहीं निराळे आहे असे सांगणे, हा आपल्या बोलण्याचा साधारण धर्म असतो. यासाठी प्रत्येक विशेषप्रकारचे बोलणे म्हणजे अलंकार अतिशयोक्तिच होय, असे मागे सांगितलेच आहे. नेहमीच्या बोलण्यांतली अतिशयोक्ति, हिची आपणांस इतकी संवय झालेली असते की तिच्या संबधाने कधी कांहीं वाटतच नाही तो असावा तसाच नित्यांतला प्रकार आहे, असे आपण समजतो. किंबहुना तशी अतिशयोक्ति न केली तर बोलणे नीट झाले नाही असेही आपण मानितो.

परंतु हीच अतिशयोक्ति विशेषप्रकारे ठरलेल्या मर्यादेच्या बाहेर जाणून बुजून केली म्हणजे तो निराळा अलंकार समजतात.

मागे रूपकातिशयोक्ति (६) हा जो अलंकार सांगितला आहे, तो सर्वप्रकारे अतिशयोक्तिखाली येईल. त्यामध्ये रूपक उघड उघड

असतें. परंतु उपमेय काढून टाकलें असतें, यामुळें अतिशयोक्ति होते. रूपकातिशयोक्तीला हवें तर अभेदातिशयोक्ति असें म्हणावें.

भेदां अभेदाची, अभेदां भेदाची, संबंधीं असंबंधाची, असंबंधीं संबंधाची किंवा कार्यकारणांचा क्रम अन्यथा झाल्याची कल्पना कवीनें केलेली असल्यास ' अतिशयोक्ति ' अलंकार होतो.

“ ज्या शिखिशिखेसि भुलला तो दुष्ट पतंग मत्त पाहून,
ती म्यां विलोकिली; तप गुरु अन्याचें न मत्तपाहून. ”

“ वनदेवता ह्यणति त्या—‘ बा, गा मूच्छेत्थिता चकोरा'हो—
स्वस्थ; ज्योत्स्ना कीं हे, द्रुत उठचि, नमावया नको राहों. ’ ”

खरोखरी पाहातां सीता आणि अग्निज्वाळा हे पदार्थ अगदीं भिन्न आहेत. तरी दोहोंमध्ये कवीनें पहिल्या आर्येंत अभेदाची कल्पना केली आहे. तोच प्रकार पतंगाच्या संबधानें आहे. दुसऱ्या आर्येंत सत्यवानास चकोर आणि सावित्रीस ज्योत्स्ना असें मानिलें आहे.

“ चतुर चराचरचेतश्चोर चतुर्बाहु चारुचारु, रुची—
अन्या; सन्यासिजनें चिंतावें मात्र हें शरीर शुची. ”

यांत कृष्णाची कांति तीच असतां, भिन्न नसतां, तीस अन्या म्हणून कवि अभेदाची कल्पना करितो.

“ त्याजितील पंचभूतें स्वगुणांसि, रविच्छवीस सोडील,
शीतत्वातें चंद्रहि, शक्रहि कर विक्रमासि जोडील,
उष्णत्व त्यजिल दहन, मर्यादेतोंहि सिंधु सोडील,
धर्मपर धर्मराजहि सद्धर्मप्रीतिलाहि तोडील,

परि हा शांतनव तुझा सुत केवळ कृपण मान, सत्य जिता—
मेल्याहि न टाकील, प्राणांसि न भीत मानस त्यजितां. ”

यांत जे जे संबंध तुटतील म्हणून भीष्मानें म्हटलें आहे, ते कधींही तुटावयाचे नाहींत. ते संबंध कदाचित् तुटतील, पण मी आपली प्रतिज्ञा मोडणार नाहीं, अशी भीष्मानें आपल्या दृढनिश्चयाची पराकाष्ठा सांगितली आहे.

“ श्री रामानें हा रथ मजें दिधला, यावरुनि पार्थ मारीन,
तद्रक्षणासि अंतक आला, तरि मी त्यास वारीन;
जरि सगुण सकल हरि-यम-वरुण-कुबेरादि लोकपति आले,
जिंकिन तेही, मद्रुरुशक्तिपुढें कालशक्तिहि न चाले. ”

अर्जुनाचें रक्षण करण्यास यम, वरुण, इंद्र इत्यादिक येण्याचा वास्तविक संबंध नाही. परंतु आपल्या पराक्रमाची पराकाष्ठा सांगण्यासाठीं कर्ण तसें म्हणतो.

“हा शिष्य वसिष्ठासीं भृगुरामासींहि सम; न वेदांत—
शास्त्रांत उणा; आधीं या आले वेद, मग नवे दांत ! ”

एकादा मनुष्य वसिष्ठासीं किंवा परशुरामाशीं सम कदाचित् होईल. परंतु दांत येण्यापूर्वीं वेद आले, असें होण्याचा संभव मुळींच नाही. कारणाचा व्यापार लक्षांत येण्यापूर्वींच कार्योत्पत्ति झाली, किंवा कारणाचा व्यापार अतिशय त्वरेनें होत आहे असें येथें वर्णन आहे. ‘ माझी कोणीं मान कापिली, तरी मी अमुक अमुक करणार नाही. ’ ‘ एक वेळ सूर्य पश्चिमेस उगवेल, परंतु अमुक अमुक घडणार नाही. ’ असे अगदीं साधारणतः अतिशयोक्तीनें बोलण्याचे प्रकार अनेक असतात. अतिशयोक्तीचीं आणखी कांहीं उदाहरणें:—

(१) “ उत्तर म्हणे, ‘ कुरुकटक न पशूस, यशासही स्वसे नेतें;
अवकाश पळहि नाही कळवाया वृत्त हें स्वसेनेतें. ’ ”

(२) “ पुनरपि तशीच बसली अंकीं घेऊनियां स्वपति शीर ती,
जशि चेतना धवांगीं, होय तिची जीवितांत मति शिरती. ”

(३) “ वनदेवता न पाहों शकती लज्जानता नलास्याला;
करिति न रोमंथाला हारिण, मयूरहि तदा न लास्याला. ”

(४) “ किंबहुना बहुशोणितपूरीं योधबळ वाहवी राया;
तेव्हां सुरर्षि वदले,—‘ सद्यश यो धवलवाह वीरा या ! ’ ”

१ परशुरामानें. २ कर्णास.

३ सावित्री.

४ पांढरे घोडे ज्याचे आहेत असा वीर अर्जुन.

* अर्जुनानें शत्रुसैन्य इतकें मारिलें कीं त्याच्या रक्ताचा प्रवाह सुरू होऊन त्यांत योद्धे वाहावत गेले, असें अतिशयोक्तीचें वर्णन आहे.

१८. समुच्चय—अनेक पदार्थ, अनेक गुण किंवा अनेक क्रिया यांचा सहवास इष्ट असला, किंवा एकादें कार्य होण्यास एक कारण पुरेसे असतां दुसरीं अनेक कारणे उपस्थित होऊन कार्योत्पत्ति जास्त चांगली झाली असें वर्णन असलें म्हणजे समुच्चय होतो:—

“ मज शंतनु-गंगा-गुरु-गो-विप्रवर प्रसाद पात्रास,
या त्रासभयभ्रंशें दुर्गति, ऐसा धरूं नको त्रास. ”

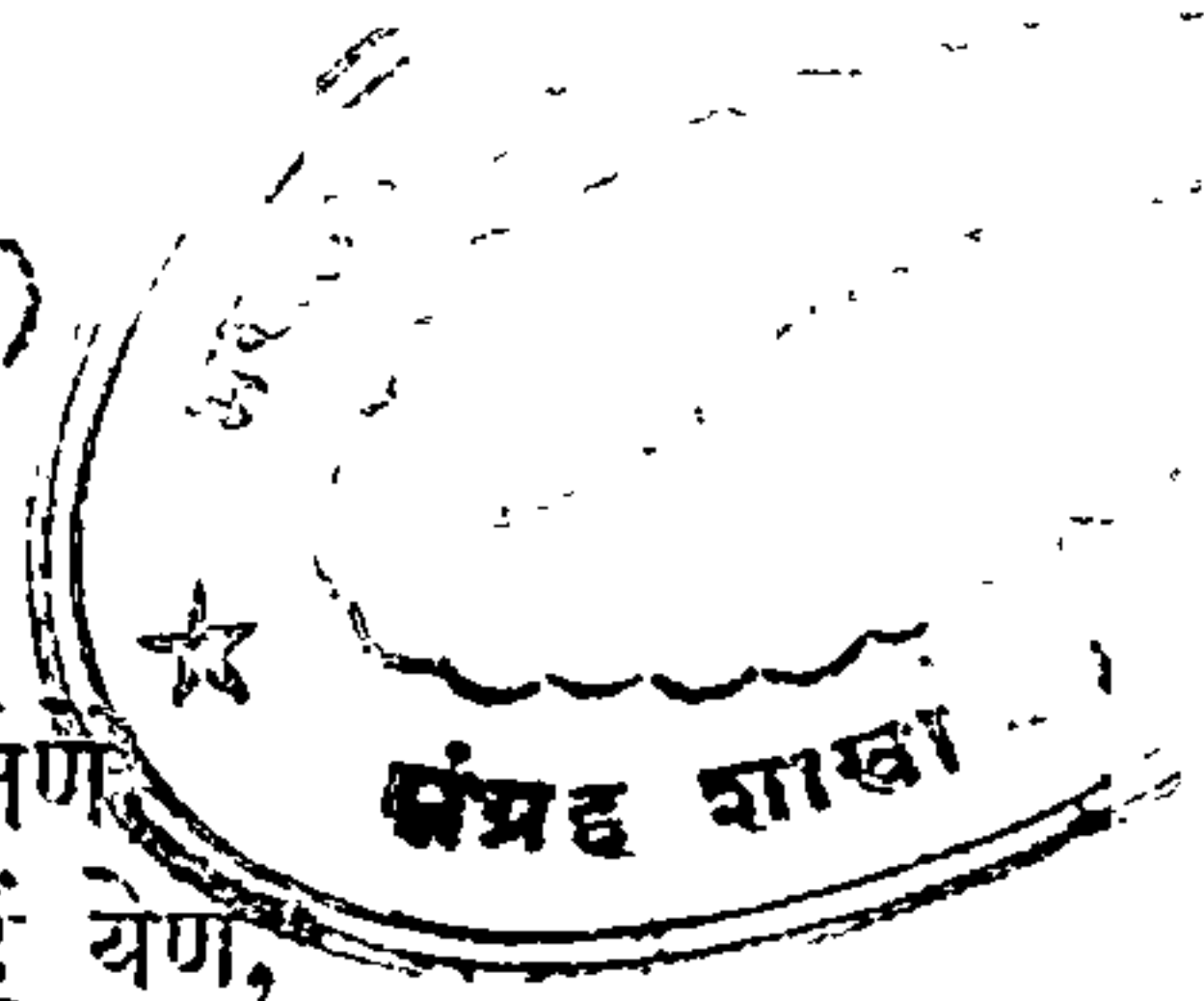
“ भुलला धर्म द्युतिला, धृतिला, मतिला, तथा तिच्या स्तुतिला,
न करुनि विचार, जावी मार्गे म्हणवुनि म्हणे तथास्तु तिला.”

पहिल्या आर्यंत भीष्म म्हणतो कीं मला इतक्यांचे वर असतां दुर्गति कशी प्राप्त होईल ! दुसऱ्या आर्यंत असें वर्णन आहे कीं सावित्रीचें तेज इत्यादि गुण समुच्चयेंकरून (किंवा पृथक्पणें) यम-धर्मास भूल पडण्यास कारण झाले. याचीं आणखी उदाहरणे:—

(१) “ तव संततिच न केवळ, बुडविलि निखिला महीहि या पापें,
निर्दय, निर्भय, निस्त्रप, भस्म करावाचि हा तुवां शापें.”

(२) “ सुनीतिपथ सेवणें, मलिन कर्म मानेचि ना,
घडो मरण, नावडे खलजनाप्रति प्रार्थना;
विपत्तिसमयांतही प्रकटवीच ना दीनता,
भल्याविण असें असिब्रत करूं शके कोणता ? ”

१९. समाधि—एका कारणाचा व्यापार चालू असतां किंवा पुरा होत असतां आणखी एका कारणाची कार्य उत्तम रितीनें घडून येण्यास भर पडली किंवा कार्यास बळकटी आली असें वर्णन असतां समाधि-नामक अलंकार होतो:—उदाहरण—“ आम्ही तेथें गेलों तों अगोदर तें सुंदर मंदिर आणि त्याच्या सभोवतालचें तें कुसुमित उपवन हीं पाहूनच मन थकू झालें, आणि आमच्या प्रवासश्रमाचा परिहार होऊन आम्ही आराम पावलों. त्यांत आणखी त्या विनयशील यजमानानें आमचा फारच आदरसत्कार केला. तेव्हां मग कांहीं दिवस तेथेंच मुक्काम केला. ”

अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणतो—

“ मी आधींच कांहीं नेण
वरी कवळिलों मोहें येण,
श्रीकृष्णा, विवेक या कारणें,
पुसिला तुज. ”

‘ आधींच उल्हास, आणि त्यांत फाल्गून मास, ’ हें समाधीचें अगदीं लौकिकांतलें उदाहरण आहे.

टीप—समुच्चय आणि समाधि यांतला भेद असा आहे कीं समुच्चयामध्ये सर्व कारणें प्रबळ असून सर्वाभिन्न कार्ये झालें असें वर्णन असतें. समाधीमध्ये एकेक कारण कदाचित् प्रबळ असेल. परंतु अमुक एक कारण आकस्मिक घडून कार्यसिद्धि मुलभ आणि त्वरित झाली असें सांगितलेलें असतें.

२०. असंगति—कारणभूत क्रियेचा व्यापार एका स्थलीं चालून कार्यभूत क्रिया स्थलांतरीं घडते अथवा दृष्टोत्पत्तीस येते, असें वर्णन असलें म्हणजे असंगति अलंकार होतो; उदाहरण, ‘ चोर सांडून सन्याशास गुळीं. ’ ‘ सोन्याला गळूं आणि गोम्याला वाधणा. ’ “ घटका पाणी पिते आणि तास टोले खातो. ” “ खल हा एक विलक्षण तऱ्हेचा कृष्ण सर्प आहे; तो एकाच्या कानाला चावतो, आणि त्याची विषवाधा दुसन्यास होऊन त्याचा प्राण जातो—नाश होतो ! ”

“ पांडव जेवुनि आधीं, मग राक्षस जीवितास आंचवला,
सन्मणि न कोटिलक्षा ये, येतो काय राक्षसा चवला ? ”

जो जेवतो, तो आंचवतो. पण यथें जेवणाची कारणभूत क्रिया करितो भीम आणि आंचवण्याची कार्यरूप क्रिया करितो बक राक्षस.

“ हार विलासवतीनें केला हा लक्ष्मणप्रसूनें कीं,
हारविला सवतीनें क्षितिनें; पुजिला मुरप्रसूनें कीं. ”

भानुमतीनें दुर्योधन हा आपल्या गळ्यांतला हार केला, परंतु तिची संवत जी पृथ्वी, तिनें तो हरविला. हा हार गळ्यांत घालणारी भानुमती आणि तोच हार हरवणारी पृथ्वी; म्हणून अलंकार असंगति.

२१. विशेष—क्रियेचें कारण किंवा आधार नाहीसा झाला असतांही कार्य चालू आहे, किंवा एका कारणास अनेक कार्यरूपी फळें आलीं आहेत, अथवा एक कार्य करीत असतां दुसऱ्याच अनपेक्षित कार्याची सिद्धि झाली असें वर्णन असलें म्हणजे विशेष अलंकार होतो. तसेंच गुणांचें दोषत्वेकरून अथवा दोषांचें गुणत्वेकरून वर्णन असतें, तेथेंही विषम अलंकारच समजतात. 'सुंभ जळलें तरी पीळ जात नाही,' हें याचें लौकिकांतलें उदाहरण आहे. 'करायला गेलों एक, आणि झालें दुसरेंच,' असेंही यांत वर्णन असतें.

भारतीय-युद्धानंतर रणभूमीचें अवलोकन करीत असतां, भीमानें ऊर विदारण करून पडलेल्या दुःशासनास पाहून गांधारी कृष्णास म्हणतेः—

“ हा दुःशासन कृष्णा, मेला ही दाखवी न पाठ; उनीं—

पडला पहा उताणा, अभिमान असे अमूस पाठवुनी. ”

जरी प्राणरूपी आधार गेला तरी अभिमान अजून आहेच, असें येथें वर्णन आहे.

“ ऐसी भूभर सारा साराया यादवेन्द्र करि युक्ती;

वीरांसि सुगति द्याया, त्या स्वयशःश्रवणसादरां मुक्ती. ”

कृष्णानें एका उद्देशानें जी युक्ति केली, तिच्या योगानें भूभार सरला, वीरांस सुगति मिळाली आणि यश श्रवण करणारांसही मुक्ति मिळाली. याप्रमाणें एका क्रियेस तीन फळें आलीं.

“ तुझी वाणी क्रीणी म्हणति गुण हा अद्भुत असे,

मला वाटे मोठा तुजजवाळि हा दोषचि वसे;

शुका, तीच्या योगें सतत पिंजऱ्यामाजि पडशी,

गड्या, स्वातंत्र्याची अनुपमसुखें सर्व मुकशी. ”

कृष्णशास्त्री.

येथें शुकाची वाणी हा गुण नसून दोषच आहे असें वर्णन आहे.

२२. विभावना—प्रतिरोधक सामुग्री हजर असतांही अभावरूपी किंवा भावरूपी कार्याची उत्पत्ति झाली असें वर्णन असतें, किंवा प्रत्यक्ष कारणावांचून कार्य झालें अथवा विरुद्ध कार्यापासून कार्योत्पत्ति झाली असें वर्णन असतें, तेथें विभावना जाणावी.—

“ आला प्रकाश नेत्रीं, अंधत्वाचा वरें नुरे गंध,
पारि भूप पुत्रमोहें केला पहिल्यापरीसही अंध. ”

वनपर्व.

“ गेलें अंधपण, नूमजला तो हें, झाला पुत्रमोहें पुन्हा अंध. ”
सावित्रीगीत.

यमाच्या वराच्या योगानें डोळे आले असतांही पुन्हां पुत्रशोकानें
राजास अंधत्व आलें.

“ ऐसें वदोनि देवी ती—‘ क्व स राजा ’ असें पुसे धर्मा,
कांपे चळचळ तो प्रभु, घालुनिहि अभेद्य सत्तपोवर्मा. ”

यांत अभेद्य सत्तपोवर्म घातलेलें असूनही गांधारीला पाहून धर्म
भीतीनें कांपूं लागला असें वर्णन आहे.

“ सहदेवातें कुंती पोटाशीं धरुनियां म्हणे ‘ हाय ! ’

गाय सुकविजन यश, पारि वीरांची परमदुःखिता माय. ”
वीरांचें यश कविजन गातात, परंतु त्यांची आई दुःखितच असते.

“ अल्पावशेष केला अवयव खाउनि वृकादिकीं जरि तो,
तरि दृष्टिप्रीति पहा कृष्णचतुर्दशित्थीन्डुसा करितो. ”

“ न ताप निवला, तृषा न शमली, रजें माग्वलें—
शरीर, अजुनी नसे कमल एकही चाखलें;

न सोंड उजळनियां कमलिनी गजें स्पर्शिली,

हकाक मधुपीं पहा, अधिच काय आरंभिली ! ” कृ. शा.

येथें भ्रमरांनीं कारण नसतांना हकाक केली असें वर्णन आहे.

२३. विशेषोक्ति—कारण सामुग्री हजर असूनही कार्योत्पत्ति होत
नाहीं असें वर्णन असतां विशेषोक्ति होते. विशेषोक्तींत विभावेनेच्या
उलट वर्णन असतें. उदाहरणें:—

(१) “ कथा मुरभि त्या भल्या स्वजननीहुनी वाटती,

शिंशूस जरठांसही निरखितां रसें दाटती;

दुहोत भलते सदा, तरि न लेशही आटती,

स्ववत्समल भाक्षिती, तरि न सर्वथा वाटती. ” केका.

(२) “ व्याघ्रीपरी भय करीत उभी जरारे,

देहासि रोग करिती रिपुतुल्य मारे;

आयुष्य भिन्नघटनीर सरे तसें हें,

पापें तथापि जन आचरितात पाहें ! ” वामन.

(३) “ सहदेवासि म्हणे, त्वां कांरे जीव न दिला ? परवश स्त्री—

काशि देखिली ? सहाता दासीचाहि न विलापरव शस्त्री.”

(४) “ तो स्वभावानें एवढा दुष्ट, पण कोणाचा कधीं घातपात करणार नाही. ”

२. काव्यलिंग—‘ म्हणून ’ किंवा ‘ कारण ’ हे शब्द अध्याहत असून शब्दार्थावरून किंवा वाक्यार्थावरून कार्यकारणभाव व्यक्त होत असला म्हणजे काव्यलिंग अलंकार होतो. “ ह्या आर्येचा अर्थ आपणच लावाल; आपण मोठे पंडित आहांत ! ”

“ रडत नसें पुत्रातें, स्वर्गा गेला, न सोडिली संधा,
कृष्णा रडतें, मी यां दीनां हतबांधवा धर्वा अंधा. ”

गांधारी म्हणते, “ दुर्योधन स्वऱ्या क्षत्रियासारखा आपलें ब्रीद राखून स्वर्गाला गेला; त्याच्यासाठीं मी कशाला रडूं ? तर ज्याचे सर्व आसइष्ट मेले, त्या अंध पतीकरितां मी रडतें. ” या गांधारीच्या बोलण्यांत, कार्यकारणभाव असून तद्दर्शक ‘ म्हणून ’ इत्यादि शब्द गुप्त आहेत.

“ संशप्तकमथनीं करि पार्थ महारथसहस्रसम कर्म;
धर्मप्रसाद माथां, अंगीं भगवत्प्रसाद दृढ वर्म. ”

यांत अर्जुनास एवढा पराक्रम करण्यास कारणीभूत झालेल्या गोष्टी ‘ म्हणून ’ इत्यादि शब्द न घालितां सांगितल्या आहेत. या अलंकारांत दोन वाक्यांमध्ये ‘ म्हणून, ’ ‘ कारण, ’ ‘ कारण कीं, ’ ‘ यासाठीं ’ हे शब्द अध्याहत असतात. याचीं आणखी उदाहरणें:—

(१) “ शब्द तुझा मधुर, परी वाटे हृदयीं वसे कपट फार,
वाढविती जे तुज, त्यां सोडिशि होतांचि कोकिला, थोर. ”

- (२) “ वारा, वणवा, थंडी, वीज अशीं तुज भयें बहुत असती,
वृक्षा, करिं उपकारा; चंचल ही मृत्युलोकिंची वसती ”
कृष्णशास्त्री.
- (३) “ ज्याचा संकल्पचि हें अद्भुत ऐसें अतर्क्य विश्व रची,
अत्यद्भुत पुरतें कां नोहे, शिल्पी ज्यास ईश्वरची ? ”
- (४) “ गाती अजातरिपुच्या हे सर्व परा सुयोधना, महिम्या;
द्यावी त्यासचि वसुधा निरवूनि परामुयोधनामहि म्यां. ”
मोरो.
- (५) “ अनेक स्वापदांचिया थाटीं । भयें कोणी न येती निकटीं,
म्हणती पतिव्रता दृष्टी । भस्म करील आमूतें. ”
मुक्तेश्वर.

७-स्वतंत्र पदार्थांच्या योगानें होणारे अलंकार.

—:०:—

२९. सम—दोन पदार्थांचा यथायोग्य योग वर्णिला असतां सम अलंकार होतो. हा योग दोन चांगल्या अथवा वाईट वस्तूंमध्ये असतो. उदाहरणें:—

- (१) “ श्रीकृष्ण रुक्मिणीला, श्रीकृष्णा रुक्मिणी जशी, आतां—
दमयंतीस नळ, नळा दमयंती, आयकों जनीं गातां. ”
मोरो.
- (२) “ ज्याचे पल्लव मंगलप्रद, शिणा द्याया ज्याची हरी,
गंधें युक्त फुलें, फुलें हि असती ज्याचीं सुधेच्या परी;
वाटे जो रमणीय भूषण वनश्रीच्या मुखीचें, भला—
आम्ना त्या पिक सेवितां समसमां संयोग कीं जाहला. ”
कृष्णशास्त्री.
- (३) “ असैं असत बोलते सतत ऐकते, मीच ते—
प्रमाण न म्हणों जरी उचित माझिया नीचते. ”
मोरो.

२६. विषम—एका पदार्थाच्या दोन पदार्थांशीं भिन्नकाळीं झालेल्या योगांमध्ये तफावत दाखविलेली असली, किंवा एकाचा पदार्थास प्राप्त झालेली दशा अयोग्य आहे, किंवा कोणास वाईट दशा प्राप्त झाली असतां तो त्यांतच समाधान मानून राहात आहे असें वर्णन असलें, किंवा दोन अननुरूप वस्तूंचा संबंध जुळून आला असें वर्णन असलें, किंवा इष्टार्थ साधावयास पाहात असतां अनिष्टच होऊन गळ्यांत घोंगडे आलें, असें वर्णिलें असलें, म्हणजे त्यास विषम अलंकार असें म्हणतात.

टीप—हा अलंकार वराच महत्त्वाचा असून यांत सांगितलेल्या प्रकारचीं वर्णनें कवितेंत व इतरत्र पुष्कळ आढळतात. तीं स्वाभाविकच मनोहर आणि चटकदार असतात. विषमाचे अनेक प्रकारही करीत असतात. परंतु त्यांची आपल्यास गरज नाही. या अलंकाराचीं कित्येक निरनिराळ्या तऱ्हेचीं उदाहरणे मात्र पुढें देतो.

दुर्योधन धुळींत तळमळत पडला असतां त्याच्या स्थितीचें वर्णन—

(१) “ सूत म्हणे, फाय पुससि ? ज्याचें न कधींहि पादतळ मळलें,
तें राजरत्न ऐसें—जैसें धुळींत याद—तळमळलें;
ज्याच्या अंगीं अयुतद्विपवळ, ऐसा समर्थ लोकेश,
जो पैर-शत-नियमन-पट्टु नियमी कष्टेंकरून तो केश. ”

मोरो०

(२) “ ज्याचे पूर्वीं वसंतीं परिमलबहलीं आम्रवृक्षीं सुखाचे,
गेले गुंजारवाते दिवस परिसतां मत्त भृंगांगनांचे;
कैसे त्या कोकिलाते अधम करिति हे कावळे चंचुघाता,
कोठें थारा मिलेना, गरिब पळतसे वांकुडा काळ येतां. ”

(३) “ मदनशत्रुशरासन हें महा,
मदनमूर्तिच केवळ राम हा;
करिल सज्ज कसा धनु आपण,
अहह, दारुण तात ! तुझा पण. ”

वामन.

(४) द्रौणि म्हणे, “ हा किमपि न यश आलें आमुच्या धनुष्यातें;
बहुधा सहाय होउनि यश द्यावें हें नव्हे मनुष्यातें;

नसतें असें, तारि तुझी होती राजा ! अशी दशा कांगा ?
 लागावी कस्तूरी, पुष्कळ त्या धूळ लागली आंगा;
 त्यास क्रव्याद* जपति, होते बहु जपत ज्या सदा ज्ञाती,
 गेली कोठें गा ती शक्राचीशी तुझी सदाज्ञा ती ?
 दुःशासनादि सोदर कोठें, कोठें तुझा सखा कर्ण ?
 कोठें शकुनि-जयद्रथ ? ज्यां भाग्य तुझें, जसें झषा अर्ण,
 कोठें छत्र तुझें तें, वा केलीं आजि काय तीं चवरे ?
 गमति उतरलीं विधिच्या जीं गगनांतून आयतींच वरे.”

हें दुर्योधनाची गदायुद्धानंतरची स्थिति पाहून अश्वत्थाम्यानें म्हटलें
 आहे. पुढें दुर्योधन त्यास व इतरांस आपल्या स्थितींत समाधान
 मानून उत्तर देतो:—

(५) नेत्र पुसुनि सर्वांतें भूप म्हणे, “ शोक काय हा ? साचा—
 मर्त्याचा केव्हां तरि भस्माचि विपदोक्त काय होयाचा;
 तरि होता भस्म, जरी व्यसनी संभाळितों न टेंकेला,
 मानी हांसुनि म्हणते मज—‘ वीराभिनय या नटें केला; ’
 पडला शात्रवैश्र्वेणें समरांत स्यमंतपंचकीं काय;
 कां करितां शोक उगे ? पडलों रोगार्त मंचकीं काय ?
 पावे अनंत-सुकृते क्षत्रिय समरांत कायहानि बरा,
 होइल वांचोनि सुचिर रुचिर गृहीं, लाभ काय हा निबरा ?
 उरलें तेज, अधर्म वधिला धार्मिक परें; वरें झालें !
 आलें मनासि माझ्या तीक्ष्णहि परि पर्थ्य हें मना आलें;
 मरतों बहु भाग्याचा मी निहतज्ञातिबांधव स्पष्ट;
 उरतों, शोकें झुरतों, स्वजनवियोगा—असें नसे कष्ट. ”

पुढील आर्या हरिश्चंद्राख्यानांतील आहेत:—

(६) देवि म्हणे, सखि धरणी, कांत पडुनि धुळिउपरि मळला गे,
 त्या देवा लागावें रज, नवनव ज्यासि सुपरिमळ लागे.

* राक्षस; नरमांसभक्षक. १ पाणा. २ दुःखाचें स्थान. ३ शत्रूंच्या. ४ शत्रूनें.
 ५ तिखट. ६ हिनकारक. ७ औपधिपदार्थविशेष. ८ दुःखकारक.

२७. व्याजस्तुति किंवा व्याजोक्ति—वाह्यात्कारें आणि पर्यायानें स्तुति किंवा निंदा करून उपहासानें जेव्हां आपण बोलतो, तेव्हां हा अलंकार होतो. ' आपण मोठे शाहाणेच आहां ! ' यांत बोलणाराचा खरोखर शाहाणे असें म्हणण्याचा उद्देश नाही. ' मी महामूर्ख, म्हणूनच तुझ्या नादीं लागलों ! ' यांत बोलणाराचा पर्यायानें दुसऱ्यास मूर्ख म्हणण्याचा उद्देश आहे. पुढील भीष्माची अर्जुनास उक्ति सुप्रसिद्धच आहे:—

(१) " पितामह वदे तदा, प्रवळ तूं पृथानंदना,
रमेश रथिं सारथी, चतुर, वागवी स्यंदना;
स्वयें गतवयस्क मी, सरस वीर तूं रे नवा,
मिडें रणधुरंधरा, जय घडों सुखें वा न वा. "

वामन.

नलराजानें हंस धरिला असतां तो त्यास उद्देशून म्हणतो:—

(२) " वधुन माझी हे कनकरूप काया,
कटक-मुकुटादिक भूषणें कराया—
कशी आशा उपजली तुला राया,
नाहिं कांहीं तूजला दयामाया ! " रघु. पं.

दुर्योधनानें शल्याला कर्णाचा सारथी होण्यास विनविलें, तेव्हां शल्य त्यास रागानें म्हणतो:—

(३) " हो म्हणसी सूताचा सूत, भला गा भला, मला पदवी—
देसी, हे सीमा तव सुज्ञपणाचीच हें असें वदवी;
जातों गृहाप्ति, झालों कृतकृत्य, प्राप्त मोक्षसम यज्ञ—
प्रेक्षुनी धालों कीं, तूं धृतराष्ट्रमुता, गुणज्ञ, समयज्ञ ! "

२८. सार—एकाद्या पदार्थाचे गुण पायरीपायरीनें चढत जाऊन शेवटीं अगदीं शेवटच्या गुणाचें अभिधान झालें असलें म्हणजे त्यास सार असें म्हणतात.

एकदां अर्जुन धर्मावर फार रागावून त्यास मारावयास प्रवृत्त झाला असतां कृष्ण त्यास म्हणतो:—

(१) " ऐसें असलां आता, तोहि स्वज्येष्ठ, त्यांतही राजा,

तत्रापि धर्मकोविद, बहु मानी ज्यास शांतनव आज्ञा;—
पांडुसमाते त्याते, धर्मज्ञा, मारितोसि पामरसा,
रोदन करील येणें विसरविला आठवून राम रसा. ”

विदुर धृतराष्ट्रास म्हणत आहे: —

(२) “ राया, कुलार्थ पुरुष, ग्रामार्थ कुलहि समस्त सोडावें,
ग्रामहि देशार्थ, मही आत्मार्थ, बुधें भलेंचि जोडावें. ”

(३) “ पटुत्व सकलेंद्रियां, मनुजता, सुवंशीं जनी,
द्विजत्वहि दिलें भलें, बहु अलभ्य जें कीं जनीं;
यशःश्रवणकीर्तनीं रुचि दिली; तरी हा वरा—
म्हणे अधिक द्याच कीं, अखिल याचकीं हावरा ! ”

केका.

(४) “ तत्सद्गुणें प्रमुदितें झालीं केवळ मनांत न तिघें तीं—
सकलें सदैव तापसवृंदेंहि तपोवनांत नति घेती. ”

हें सावित्रीच्या संबधानें म्हटलें आहे.

(५) पुढील श्लोक सर्वप्रसिद्धच आहे —

आधींच मर्कट, तशांतही मद्य प्याला,

झाला तशांत जरी वृश्चिकदंश त्याला;

झाली त्यास नदनंतर भूतबाधा,

चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा ? ”

आभिमन्यु युद्धांत पडल्याचें ऐकून अर्जुन म्हणतो—

(६) “ कुंतीस काय सांगूं, कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ?

दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन. ”

(७) “ सर्व जन्मामध्ये मनुष्यपण सार आहे; मनुष्यपणांत
कुलीनत्व सार आहे; कुलीनत्वांत धार्मिकत्व, आणि धार्मिकत्वांत
सदयत्व. ”

(८) “ दुधाहून मध गोड; मधाहून सुधा गोड; सुधेहून कवि-
वाणी गोड; आणि ज्याला जें आवडतें तें त्याला सर्वांत गोड ! ”

२९. परिकर.—वाक्यांत साभिप्राय किंवा सहेतुक विशेषण
असलें, अथवा विशेष खुबी ठेवून गुणचें अभिधान चालविलें असलें,
अर्थात् ज्या विशेषणाचा उपयोग करावयाचा, त्यातील गुणचें अभि-

धान पुढील वाक्यार्थावर धोरण ठेवून केलेले असले, म्हणजे त्यास परिकर असे म्हणतात. “ अहो धनपाल, या गरीबावर दया करा ! ” असे म्हटले असता, गरीबावर दया करण्यास धन पाहिजे, ते आपल्याजवळ आहे असे धनपाल या नांवाचा उल्लेख करून अभिधान केले आहे.

इंद्र मेनकेला विश्वामित्राचा तपोभंग करण्यासाठी जावयास सांगत असता ती म्हणते,—

“ मी अबला, भीरु, कशी साहो त्या गाधितनयतेजाते,
भ्यालासि असा दुःसह मानुनि ज्या तूहि सुरपते ज्याते. ”

यामध्ये ‘ अबला ’ ‘ भीरु ’ आणि ‘ सुरपति ’ या तीन विशेषणांत विशेष खुबी काय आहे हे लक्षांत येईलच.

नारद सावित्रीच्या बापास “ प्रभु मृत्युंजय तुम्हां सदा शिव हो ! ” असा आशीर्वाद देतो. त्यावर संकट येणार ते मृत्यूकडून येणार होतें, म्हणून ‘ मृत्युंजय ’ हे सामिप्राय विशेषण आहे.

“ रथचक्र उद्धरूं दे, श्रुतिशास्त्रज्ञा, महारथा, कुलजा,

साधु न हाणिति अरिला, पाहति अधृतायुध, व्यथाकुल जा. ”

हे कर्णाने अर्जुनास म्हटले आहे. आपण अधृतायुध असतां अर्जुनाने आपणांवर शरवृष्टि करूं नये या उद्देशाने कर्णाने त्यास श्रुतिशास्त्रज्ञा, कुलजा, इत्यादि विशेषणांनी संबोधिले आहे.

विशेष्य सामिप्राय असले म्हणजे त्यास परिकरांकुर असे निराळें नांव देतात. परंतु अशा ठिकाणी विशेषणाचाच उपयोग नामासारखा असतो, यासाठी ते सामिप्राय विशेषणच होय. “ असे हि न घडे जगन्नायकी ” यांत ‘ जगन्नायक ’ हे मूळचे विशेषण आहे.

“ थोरपण अनंताचे अनंत वर्णील, काय कवि-हीर ? ”

मोरोपंताच्या केकावलींत या अलंकाराचे प्रसंग बरेच आहेत.

३०. चेतनगुणोक्ति—अचेतन पदार्थ सजीव आहे अशी कल्पना करून वर्णन केले असता चेतनगुणोक्ति हा अलंकार होतो. उदाहरण—“ हा बागवान यंदां ठार बुडाला होता, पण सरते शेवटी त्यास आंबराईने हात दिला. ” यांत आंबराई ही कोणी

सर्जीव प्राणी किंवा मनुष्य आहे अशी कल्पना केली आहे. अभि-
मन्यु शत्रूंच्या मध्ये सांपडला असतां आपल्या जन्मपत्रिकेस उद्दे-
शून म्हणतो,—

“ कार्णिण म्हणे, पळ इकडे पाहुत सज्जन, न पत्रिकेतुकडे,
चर्मापारि लिहिले कीं वपुचें मज्जनपत्रिके, तुकडे. ”

“ दावी रडोनि झाले जे गंध उगाळितां स्वहात किणी,
भीम म्हणे, ‘ विधिलेखनि ! लेखनिं नच वचकलीस, घातकिनी ! ’
अचेतन पदार्थांस उद्देशून असलेल्या अन्योक्ति या सर्व या अलं-
काराचीच उदाहरणे आहेत.

३. प्रश्नालंकार—बोलणारा अशा रितीने प्रश्न करितो कीं
त्याचें उत्तर काय येणार हें उघड ठाऊक असतें, किंवा तेंच उत्तर
दिल्याशिवाय गत्यंतर नसतें. असा प्रश्न केल्यानें बोलणारास जी
गोष्ट दुसऱ्याला सांगावयाची असते, ती श्रोत्याच्या मनावर चांगली
ठसते. याला प्रश्नालंकार असें म्हणतात. “ असें करणें तुम्हांस शोभतें
काय ! ” याचें उत्तर शोभत नाही हेंच. “ तुम्हांसारख्या थोरांचा
आश्रय केल्यावर आम्हास काळजी कशाला पाहिजे ? ” अर्थात् काळजी
करण्याचें कारण नाही, हेंच उत्तर. याचीं आणखी उदाहरणे:—

(१) “ सकल ऐश्वर्य घेऊन भेटी । प्रद्मां आली पायें लोटी,
तो सभाग्य कीं अभाग्य सृष्टीं । काय म्हणिजे ? सांग पां. ”

मुक्तेश्वर.

(२) “ सिकतेमाजी दिव्यरत्न । जरी सांपडे न करितां प्रयत्न,
तरी चतुरीं करावें जतन । किंवा अन्हेर करावा ? ”

श्रीधर.

(३) “ अपराध काय झाला, रुसवा केला दयानिधे, कां जी ?
अमृत प्राशन करवुनि पाजावी काय शेवटीं कांजी ? ”

मोरो०

(४) “ व्रणार्थ पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे—
सरदि रिपु मन्मनीं; अहि न काळ भेका कसे ? ”

मोरो० केका०

- (५) “ कोण ज्ञाता राज्यस्वीकार करील, आधि ज्यामाजी ? ”
 (६) “ करिल कसें मांजर जे हुष्कर हरिहननकार्ज वाघास ? ”

टीप—या अलंकारास संस्कृत साहित्यांत फारसा मान नाही. तथापि सांप्रत वक्तृत्वाचा उपयोग व्यवहारांत फार झाल्यापासून त्याचें महत्त्व वाढलें आहे, आणि तो वक्त्यांचें बोलण्यांत पुष्कळदां येतो. इंग्रजी वक्त्यांच्या बोलण्यांत हा फार वेळां येतो आणि त्यामुळे मराठींत त्याचें अनुकरण पुष्कळ करितात. यास इंग्रजींत Erotosis किंवा Question of Appeal असें म्हणतात.

३२. परिसंख्या—अनेक पदार्थांमध्ये प्रसंगानुसार एक पदार्थ निवडून त्याज्य पदार्थाचा उघड किंवा गर्भित उल्लेख केलेला असतो, किंवा एका पदार्थाची आवड व दुसऱ्याची नावड दाखविलेली असते, तेव्हां परिसंख्या नामक अलंकार होतो. यांचीं उदाहरणें:—

- (१) “ शूर भुजांनीं क्षत्रिय, शब्दांनीं विप्र, पार्थ चापानें;
 केवळ मनोरथांनीं कर्णा, तूं शूर, न प्रतापानें. ”

मोरो०

यांत पहिल्या वाक्यांत भुजशौर्य निवडून काढलें आहे; आणि दुसऱ्यांत कर्णाच्या मनोरथशौर्याची निवड करून त्याची निंदा केली आहे.

- (२) “ गुण वावडीस, सुदृढ प्रेमाचि स्त्रीस आवरायाचा,
 तो तुटतां यत्न नसे काहीं; गेलाचि आव रायाचा. ”

- (३) “ श्रुतेचि कीं श्रोत्र, न कुंडलानें,
 दानेचि कीं पाणी न कंकणानें;
 साजे तसा देहहि हा न आनें,
 परोपकारेचि न चंदनानें. ”

वामन.

- (४) “ साराथिनें रक्षावा स्वरथी, राजा जसा अमात्यानें,
 मानावें पितरासम त्या हितकर्त्या सृहत्तमा त्यानें. ”

- (५) भीम म्हणे, “ रे धृष्टद्युन्मा, कळलासी आज पोकळसा;
 वचनासि कुळज,—न शिरा; स्वरासि,—न देवता जपो कळसा. ”

- (६) “ कोणा अंध म्हणावें, न दिसे सन्मार्ग उघडही ज्यास,
 कोण बधिर, जो नाही परिसत केल्या हितोपदेशास;

कोण दरिद्री, ज्याच्या हृदयीं तृष्णा सदा विशाल वसे,
श्रीमान् कोण म्हणावा, जो नर संतुष्टचित्त नित्य असे. ”

कृ० चिपळूणकर.

(७) “ नररत्न तोचि, तूंचि स्त्रीरत्न, उदंड आडनांवांचीं,
न बुडविति न वा तारिति चित्रें बरवींहि आडनांवांचीं. ”

(८) “ त्याच्या राज्यांत चित्रें रंगविण्याच्या कामांत मात्र वर्ण-
संकरें, कवितेमध्ये मात्र बंध, शास्त्राचीच कायती चिंता, छत्रास मात्र
सुवर्णाचा दंड, धनुष्यास मात्र गुणच्छेद, चंद्रास मात्र कलंक असे;
सौंगट्या, बुद्धिबळें यांच्या पटांतली मात्र घरे रिकामी दिसत;
स्त्रियांच्या कुरळ्या केशांस मात्र वक्रता असे; त्यांच्या
पादभूषणास मात्र वाचालपणा असे, विवाहकालीच काय तेंकरग्रहण
होत असे; होमाच्या धुरानें मात्र अश्रुपात होत असे; घोड्यांनाच
काय ते फटके बसत; मदनधनुष्याचे मात्र टणत्कार होत असत;
शत्रूंचा अभाव झाल्यामुळें त्यांच्या धनुष्यांचा टणत्कार होत नसे. ”
कादंबरीसार.

←—शब्दालंकार.

३३. अनुप्रास — स्वर प्रायः भिन्न असून व्यंजनें अभिन्न असणें,
हें अनुप्रासाचें लक्षण. एका व्यंजनाची अनेकवार आवृत्ती झाल्यास
(१) वृत्यनुप्रास व अनेक व्यंजनांची अनेकवार आवृत्ती झाल्यास
(२) छेकानुप्रास. तात्पर्य मात्र भिन्न असून शब्दाची आवृत्ति
झाल्यास (३) लाटानुप्रास.

“ पर्यंकावरि पडला पांडुपृथापुत्र पावला पीडा;
वैरिविजित विक्षतवपु विमुखत्वे वीरवर वरी व्रीडा. ”

मोरो०

पहिल्या अर्धांत प-काराचा वृत्यनुप्रास असून, दुसऱ्या अर्धांत
व-काराचा वृत्यनुप्रास आहे. ‘वीरवर वरी व्रीडा’ यांत व-काराची व
र-काराची अशी दोन व्यंजनांची चार वार आवृत्ति झाल्यामुळें, छेका-
नुप्रास समजावा. या छेकानुप्रासांत व्री-खेरीज व्यंजनें असंयुक्त
आहेत.

“ लज्जाहानि न ज्ञाली त्या मुग्धा मजहि मुग्धताता कीं;
म्यां कल्पिली प्रबळता अल्पबळीं, जेविं दुग्धता ताकीं. ”

मोरो०

दुसऱ्या अर्धांत ‘ल्पि’ व ‘ल्प’ हीं व्यंजनं संयुक्त आहेत. पहिल्या
अर्धांत मुग्ध—मुग्ध हा लाटानुप्रास समजावा.

“ शक्राचा रुद्र जसा सात्यकिचा धर्म होय कैवारी;
विघ्ने विघ्नेश्वरसा कौरव कटकें पळांत तें वारी. ”

मोरो०

विघ्ने— विघ्ने, हा लाटानुप्रास समजावा.

३४. यमक — व्यंजन किंवा व्यंजनं अभिन्न असून स्वरही अभिन्न
असले, म्हणजे यमक झालें.

“ कुरुगुरु कवि रवितेजा संप्रति करणार देहसंन्यास;
धन्यास त्यास द्यावें हें यश, देवूं नयेचि अन्यास. ”

मोरो०

‘कुरुगुरु’ व ‘कवि रवि’ हें सार्धें यमक; कारण दोन्ही उदाहरणांत
अभिन्न व्यंजन एकच असून, अभिन्न स्वर दोन आहेत.

चरणाच्या अगदीं शेवटीं यमक असतें त्यास अंत्य-यमक म्हणतात.
अंत्य यमकांत स्वरही एकच असला, म्हणजे तें अगदीं सार्धें झालें.
मराठी कवितेंत नेहमीं श्लोकाच्या पहिल्या दोन व शेवटच्या दोन,
अशा चरणांस धरून अंत्य यमक असतें. आर्यांमध्ये दुसऱ्या व चवथ्या
चरणांचा आश्रय अंत्य यमकानें केलेला असतो;—

“ एकाग्र चित्त, तनु निश्चळ, मौन वाचे,
जे ये रिती कवळ घेति कथामृताचे,
ब्रह्मा म्हणे—“ अजित तूं तुज जिंकणारे
नाहींत यद्यपि, तयां वश तूं मुरारे. ”

“ टाकूनियां इतर साधनमात्र धन्दा,
तुझी कथा सतत आयिकती मुकुन्दा,
त्यांचें जिणें सफळ, जे भगवत्कथेंतें
मानूनि जीवन पिती, त्याजिती व्यथेंतें. ”

वामन.

पहिल्या श्लोकांत दोन्ही स्थळीं अंत्य यमक साधें असून दुसऱ्या श्लोकाच्या पहिल्या अर्धांत तें अगदीं साधें आहे; कारण व्यंजन संयुक्त असल्यामुळें, जरी दोन व्यंजनें दिसत आहेत, तरी स्वर एकच आहे.

देव म्हणे—“ ऐक, अशी झाली हा जन्मतां नभोवाणी,
हें सुतरान निजकुळा वृद्धिप्रद—जेंवि वारिजा पाणी. ”

मोरो०

हेंही साध्या अंत्य यमकाचें उदाहरण आहे.

हें अंत्य यमक वाढतां वाढतां अगदीं चरणभर वाढत जातें. चरणभर वाढत गेलेल्या यमकास (२) चरणयमक म्हणतात.

“ वळवावया करावें काय पतितपावना तप शुभ जनें ?
वळला स्वयेंचि पशुपति देव अतितपा वनांत पशुभजनें. ”

मोरो०

हें अकराक्षरी किंवा बाराक्षरी अंत्य-यमक झालें.

“ कुरुसैन्यांत गमे, ज्यापरि रंभाकाननांत वारा हो;
त्या विजयश्री देवुनि परिरंभा कां न नातवा राहो ? ”

हें अकराक्षरी अंत्य-यमक. पण चरणच ११ अक्षरांचा पडल्यामुळें, हें चरणयमकही समजावें.

अंत्ययमकाप्रमाणेंच आद्य-यमक ही आढळते.

“ घाली उडी तळीं तो तों राक्षस जों पडे रथावरि ती;
झाली सगरसुतगणीं कपिलाची दृक् जसें तसें करिती. ”

मोरो०

“ मारुतिपार्षतसात्यकिधर्मादिक वीर विप्रभावातें
मानवले, ग्रहवृंदीं बहु जेंवि कवीं रविप्रभावातें. ” मोरो०

“ मारुतिनें रथ शतशा शतशा सादीहि पत्तिही शतशा—
मारुनि रक्तें तटिनी भरिल्या, उदकेंहि वारिदें न तशा. ”

मोरो०

“ हार विलासवतीनें केला हा लक्ष्मणप्रसूनें कीं,
हारविला सवतीनें क्षितीनें; पुजिला सुरप्रसूनें कीं. ” मोरो०

चवथी आर्या ही चरणभर आद्य यमकाचें उदाहरण.

पहिलें अर्ध व दुसरें अर्ध अभिन्न असल्यास, पूर्ण यमक झालें.—

“ अनलसमीहित साधी राया वारा महीवरा, कामा—

अनलस मीहि तसा धीरा, यावा रामही, वराका मा.

हें पूर्ण-यमकाचें सुरेख उदाहरण. आहे.

दोन चरणांस जोडणारें यमक असतें, त्यास (३) दामयमक म्हणतात.

“ सेवुन संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात,

तो प्रिय या स्तवना कीं, यास्तव नाकींहि हेंचि वरितात. ”

मोरो०

ज्या वेदप्रतिपाद्या प्रतिपाद्या सत्यलोकपति अर्पी,

तें पाप-ताप-वारी वारी विश्वेश्वरासही तर्पी.

मोरो०

पहिल्या आर्यंत दोन्हीं स्थळीं दामयमक पंचाक्षरी आहे.

दुसऱ्या आर्यंत पहिल्या चरणांमध्ये दामयमक आहे तें चतुर-

क्षरी असून, दुसऱ्या चरणांमध्ये आहे तें द्व्यक्षरी आहे.

कधीं कधीं दामयमक दोन अर्धांस जोडणारें असतें.

“ क्षितिपति मत्सुताचि असो तेजाचा मूर्तिमंत हा निकर;

हा निकर मांडिला, तूं देशील कर स्वकीर्तिहानिकर. ”

मोरो०

“ कृष्णा पहा, सुतेजा जोडा होता जगांत हा रविला;

हार विलासवतीनें जेंवि, क्षितिनें तसाचि हारविला. ”

मोरो०

कधीं कधीं दामदायक दोन स्वतंत्र आर्यांस जोडतें. अशा रितीनें पुष्कळ आर्या जोडून त्यांची एक माळका बनविलेली असते. या प्रकारच्या दामयमकाचें सुरेख उदाहरण हवें असल्यास मोरोपंती दामरामायण पाहावें.

यमकाच्या पाठी व पुढें निराळें व्यंजन असल्यामुळें, प्रत्येक व्यंजनावर जशी काय उडी मारीत यमक चाललें आहे, असा भास झाला, म्हणजे (४) अश्वघाटीयमक झालें. अश्वघाटीयमक जसें चरणाच्या आरंभापासून तसें एकदम मधून किंवा आद्यंतीही गुंफलेलें आढळतें.

“ गाजत वाजत साजत आज तथा जतन करुनि आणा हो,
मजमागें मत्स्यांचा हा रिपुशशिराहुबाहु राणा हो ! ”

“ हांसोनि म्हणे हरिसख, हो गाढासन, विकंपधी, धोट,
न धरीं वा दर, हा दर सादर दे वाजवूं पुन्हा नाटे. ”

“ अर्जुन म्हणे—‘ बहु बरें ! ’—गांडीवगुणों सुबाण तो जोडी,
सोडां सणणणणणण, वध्य जयद्रथशिरोंबुरुह तोडी. ”

“ तेव्हां पश्चात्तापा बापा तूं पावशील पापानें,
सापानें धरिला प्लव न जगे; बडबडशि तूं जसा पापानें. ”

मोरो०

यमकत्व हा मराठी कवितेचा मुख्य गुण आहे. अगदीं मूळारं-
भाप'सून मराठी कविता अंत्ययमकमय आढळते. ज्ञानेश्वर, एकनाथ,
तुकाराम, रामदास वगैरे साध्या कवींनींही निदान एक किंवा दोन अक्ष-
रांचे तरी अंत्ययमक साधलें आहे. वामन, मोरोपंत यांनीं तर
आपल्या कवनास शोभा आणण्यासाठीं या शब्दालंकाराचा पुष्कळ
आश्रय केला आहे. मराठीत अनुप्रासही पुष्कळ आढळतो. कित्येक
ठिकाणीं मराठी कविता अनुप्रास आणि यमक यांनीं चांगल्या प्रकारें सज-
विलेली असते. येथें या दोन्ही अलंकारांची कांहीं निवडक उदाहरणें देतोः—

अनुप्रास हा जरी केवळ शब्दालंकार आहे, तरी अर्थपाषणास ठीकी
त्याचा उपयोग केलेला आढळतो. अनुप्रासाची योजना पुष्कळदां
उपहास किंवा तिरस्कार दाखविण्यांत अथवा एकादी चटकदार गोष्ट
सांगत असतांना, अथवा युद्धाचें किंवा स्वारीचें वर्णन करीत असतांना
केलेली आढळते. उदाहरणेंः—

युद्धवर्णनपर—

“ नरवर गरधर खरतर शर करकर दांत खाऊनी सोडी,
फोडी कवच उरस्थळ, वाटे तो तात त्या द्रुमा झोडी. ”

“ म्हणती, हा रजनीवर आचारभ्रष्ट दुष्ट पापिष्ट,
विष्टपकंठक कष्टद. शिष्टद्वेष्टा, धरा, करा पिष्ट;

१ शत्रुरूपी शशीना राहुरूप आहेत वाहू ज्याचे असा. २ स्थिर आसन आहे
असा. ३ हें वृहन्नडाकपी अर्जुनानें उत्तमम् म्हटलें आहे. ४ दाळ पिऊन.

तां गगन-ग मग अगनगधर खरतर वीर नीरदासरें,
वर्षति अध्वररक्षणदक्षासुरसंघ मस्तकीं सरें;
ते दुंदुभि वाजविती धिमि धिमि धिमि देवलोक आनंदें,
गंधर्व करिति तननन, तत्थैथैथैथैय्य अप्सरोवृंदें ! ”

उपहासपर.—

“ वदला यापरि बा, परि खापरिला परिस तेविं त्या बोध,
तो धन्य आग्रही बा, तैसा न मिळेल केलिया शोध. ”

“ अर्जुन वर्जुन गर्जुन अर्जुन घे क्षण उगेंचि थोरपण,
जिंकिन बृहस्पति म्हणुनि करिलचि वाचाट चाट पोरपण. ”

“ भ्रमला, श्रमला, शम लाज मला न मलाधिला म्हणे, हासे,
स्वकुटुंबपोषणार्थाचि धांवे घेऊन शरधनू फांसे ”

सामान्य वर्णन—

“ तारारमणमुखी ते तारारावें रडोनियां त्यातें—

तारा म्हणे, कर्पीद्रा, तारावें दुःखसागरीं मातें. ”

“ तेथ ज्ञानविशारद, शारदशशिगौर, गौरवार्ह, कवी,
दुस्तर भवाब्धि पारद नारद येउनि सुनीतिला शिकवी. ”

“ नलनृप म्हणे, शिवा ती नवरी हो, मन दुजीस नवरी हो,
भैमी म्हणे, शिवे, तो नवरा हो, प्रेम नित्य नव राहो ! ”

“ कटु परि पटु हारि बटुवरि, अमृताधिक मधुर बोलणें बोले,
पळभरि खळ-करि-बळ-हारि वदला, परि आज कविसभा डोले. ”

“ तूं समर करुनि न मर भ्रमरसम रघूत्तमांघ्रिनवपद्मीं—

रम, रस घे, अमराचि हो, भ्रमराहित स्वस्थ नांद निजसद्मीं;

तूज यमक्षयवांच्छा झाली, म्हणवून धांवलास रणा,

सरणावर निज निज-जन सहजांसह जा, नये शिवा शरणा. ”

मोरो०

प्रत्येक शब्दाचे आरंभीं एकाच अक्षराची आवृत्ति आहे, असा जो वृत्त्यनुप्रास तो विशेषतः मोरोपंताच्या कवितेंत आढळतो. त्याबरोबर सुंदर वर्णन असलें कीं, तो फारच मनोहर होतो. याचें

एक उदाहरण मागे पृष्ठ ७७ मध्ये आलेच आहे. याची आणखी दोन उदाहरणे पाहाः—

(१) “ देवि दयावति ! दवाडिशी दासाची दुःख दुर्दशा दूर. ”
गंगास्तुति.

(२) “ भूपा भुजंग भक्ताभीतिद भव्य-प्रभाव तुज भार,
भावी भये भवानी-भर्ता भगवान् भुले भला फार. ” बृहद्दशम.

मोरोपंताचे विचित्र रामायण नामक सर्व काव्य अशा रितीने अनुप्रासमय रचिलेले आहे. यातील पहिला श्लोकः—

(३) “ भवाब्धि सुकवि, कवि-प्रिय करी,
करीशतम हा महोदय हरी;
सुकीर्ति परमा रमाप मिरवी,
रवीडित महा महास्पद नवी. ”

आतां सुंदर यमकांचीं कांहीं उदाहरणे; यांत मधून मधून अनुप्रासही आहेतः—

(१) “ सुंदरें मंदिरें दिव्य दामोदरें,
वास तेथें किजे नित्य दामोदरें;
लोक संपन्न ते पुत्रदाराधनें,
दास सायुज्यता श्रीपदाराधनें. ”

विठ्ठल.

(२) “ आठवोनि विपदा शिव पूजी,
अर्पुनी शिवपदासि वपू जी;
आदरोचि परमा नियमातें,
जो मनांत पर मानि यमातें. ”

(३) “ पायां नमीं, देहन वंश सारा,
पा यां न मी दे इनवंशसारा;

१ सूर्यानें स्तुत (अशी सुकीर्ती.) २ हा श्लोक विश्वामित्राभिगमन नामक काव्यांतील आहे. दशरथ विश्वामित्रास म्हणतो, “मी पायां पडतो [पण रामास मागूं नका], आपल्या सेवेला कुटुंबांतील सारीं माणसें देईन; पण या इनवंश सारास म्हणजे सूर्यवंशतिलकास मागूं नका. अशा म्हातारपणांत आपला प्रिय-पुत्र परक्यास कोण देईल ? तुम्हांस ‘ देत नाहीं ’ म्हणावयास माझी जीभ लाजत नाही—(म्हणजे मी पाहिजे तर साफ नाहीं म्हणतो)— ” असा भावार्थ.

न या वयामाजि भला जना दे,
न यावया मा जिभ लाज ना दे. ”

आनंदतनय.

(४) “ फिरविते रवितें दधिभीतरीं
मिरविते रवितेज नगांवरी;
स्वकरिं ते करि चंचलता, मनीं—
उपरमे परमेश्वरगायनीं. ”

(५) “ बाइ, म्यां उगवतांच रवीला—
दाट घालुनि दही चरवीला;
त्यांत गे, फिरवितांच रवीला,
सार काढुनि हरी चरवीला. ”

वामन.

मोरोपंती यमकांची उदाहरणें मागें कित्येक आलीं आहेतच. आणखी कांहीं सुंदर उदाहरणें देऊन पुरे करूं. यांतही मधून मधून चटकदार अनुप्रास आहेतच;—

(६) “असि साधु साधुपतिशां गांठि पडे, ती जशी अया परिसा,
यापरि साचा हाचि प्रेमळ, याच्याचि या जया परिसा.”

(७) “ देवांनां दुंदुभि वाजविले, मेघध्वनि लाजविले,
आशान्त स्तुतिनीं गाजविले, लोक यशं साजविले. ”

(८) “तुजविण न दीपिके सति कृष्णे ! तरतो नयज्ञहि तमातें,
करितों जरि तरि गमता कृष्णतर तों न यज्ञ हित मातें.”

(९) “ रविला झांकी गगनीं कुरुगुरु बहुशरभरीं तिमिर विखरी,
लीलेनं नरकेसरी लक्ष चिरी शरभरीति मिरवि खरी. ”

(१०) “नुरवि करूनि परकवचा अंगप तितउ पळसमय मनिं भानें,
भीमानें शर गणिले अंगपतित उपळसम यमनिभानें. ”

[अर्थ—“ अंगदेशाचा पति जो कर्ण त्यानें भीमाच्या कवचाला असंख्य बाण मारून त्याची चाळण करून टाकली; परंतु (येथून खुद्द मोरोपंती टीप) यमसमं भीमं देहपतित कर्णशर क्षुद्र पाषाणसे मानिले, धैर्येंकरून. ”]

(११) “ समुपेक्षिलें ठकविलें पृतनामाहिमानका पित्या सहसा,
म्यां मारावे खळ ते कृतनामहि मानकापित्यासह सा. ”

[द्रोणवधानंतर अश्वत्थामा म्हणतो, “ कौरवसेनेच्या प्रतापाचा नगा-
राच, अशा माझ्या पित्यास ठकविलें असून मी उपेक्षा केली. आतां
मी मानकापणाच्या धृष्टद्युम्नासह सहारुळ-पांडव-मारावे. ”]

३५. श्लेष—वाक्यांत अनेकार्थक शब्द येऊन त्यांच्या अनेकार्थ-
कत्वाकडे दृष्टी पोंचविल्याशिवाय अर्थ चांगला होत नसला म्हणजे
तशा रचनेस श्लेष असें म्हणतात. या अलंकारांत नुसत्या शब्दांवर
लक्ष ठेवून भागत नसून अर्थाकडेही दृष्टी घावी लागते, म्हणून यास
अर्थालंकारांतही गणितात. उदाहरणार्थ—दमयंतीची आई दमयंतीची
प्रकृति नीट नाही असें पाहून औषधाची योजना करूं लागली असतां
दमयंती ‘ औषध नलगे मजला ! ’ असें म्हणाली. यांत ‘ नलगे ’ या
पदाचे दोन अर्थ आहेत. एक, ‘ न-लगे ’ म्हणजे नको. दुसरा, ‘ नल-गे ’
म्हणजे ‘ अगे, मला नल हेंच औषध आहे ’ म्हणजे नलाला वरण्याची
माझी इच्छा आहे असा गर्भितार्थ आहे. श्लेषाचीं आणखी उदाहरणे:—

“ शुकभाषणानुकार प्रेमें करितो मयूर, हें चित्र !

श्रवण करतील सज्जन रसिक मनिं धरून जिणुचें मित्र ”

शुक=पोपट, पक्षी, शुकमुनी. मयूर=मोर, पक्षी, कवि मोरोपंत.

(२) “ रक्षावा धर्म असा करिशी उपदेश, तरि असे मान्य;
रक्षितसों धर्मातें, आम्हांला धर्म ठाउका, नान्य. ”

येथें धर्म म्हणजे युधिष्ठिर किंवा धर्म, धर्मशास्त्र.

(३) “ वरिली सुयोधनें ती, म्यांही भावुकपद क्षमा, तींत—
नरजे हिला न सेविति दवडिति हित ते अदक्ष मातींत. ”

यांत क्षमा म्ह० क्षमा—क्षांति हा गुण, किंवा पृथ्वी—राज्य.

(४) “ चापाच्याचि न केवळ, नरवीरांच्याहि वांकवी कोटी. ”
यांत कोटी म्ह० धनुष्याची कमान, पक्षी, समुदाय.

(५) “ तूं मलिन, कुटिल, नीरस, जडहि पुनर्भवपणेंहि कच साच;
धरिला शिरोहि न स्वप्रकृतिगुग त्यजिसी, नाम कच साच. ”

यांत देवयानी रागानें गुरुपुत्र जो कच, त्याची कच म्हणजे केस याशीं तुलना करिते. यामुळें या आर्येतील विशेषणें अर्थाला दोहींकडे लागतात.

(६) “ जरि शुचिमूर्ति, सुवृत्ता, मान्या श्रवणोचितें गुणें सुक्ता,
विद्धा जडाहिते, हे अगुणाही तीस करि गुणें सुक्ता.”

यांत मोरोपंतांनीं मुक्ता म्हणजे मोतीं आणि मुक्ताबाई यांचें साम्य दाखविलें आहे. परंतु मुक्ताबाई ही मोत्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे असेंही वर्णन आहे, म्हणून यांत व्यतिरेकही आहे.

१-काव्य-गुण.

साहित्यशास्त्रामध्यें काव्याचे उत्तम गुण म्हणून सांगितले आहेत ते १ प्रसाद, २ ओज, आणि ३ माधुर्य असे तीन आहेत. हे गुण म्हणजे मार्गें जे रस सांगितले आहेत त्यांचे परिपोषक आहेत; किंवा त्या रसांची परिपूर्णता असेंही म्हणावयास चिंता नाही. त्याचप्रमाणें ते निरनिराळ्या अलंकारांचेही परिपोषक असतात. वर्णनामध्ये निरनिराळे रस किंवा अलंकार ज्या रितीनें साधले असतील त्याप्रमाणें हे निरनिराळे गुण उत्पन्न होतात.

(१). प्रसाद-अगदीं सहज रितीनें उत्तम वर्णन झालें आहे, आणि स्वच्छोदक जसें प्रसन्न असतें, त्याप्रमाणें ज्या वर्णनांतील आशय तेव्हांच स्पष्टपणें ध्यानांत येतो, अर्थ लक्ष्यांत घेण्यास बिलकूल कष्ट करावे लागत नाहींत, वाक्य ऐकल्यावरोंवर अर्थबोध होतो, तेथें प्रसाद हा गुण असतो, आणि अशा कवितेस प्रासादिक कविता असें म्हणतात. मुक्तेश्वराचीं सहजीं जुळलेलीं उत्तम वर्णनें, अत्यंत भाविक अशा नामदेव, तुकारामादिकांचे अंतःकरणापासून निघालेले ईश्वरभक्तिपर प्रेमोद्गार, हे प्रसाद या गुणाचीं उत्कृष्ट उदाहरणें होत. तसेंच निरनिराळ्या मराठी कवींचे स्वभावोक्तिपूर्ण उद्गारही प्रासादिक म्हटले पाहिजेत. मार्गें उदात्तरस म्हणून जो सांगितला आहे, तत्पूर्ण वर्णनेंही प्रासादिक वर्णनें होत. मराठी कवींमध्ये मुक्तेश्वर, रघुनाथ पांडित, तुकाराम, यांच्या कवितेत प्रसाद फार, परंतु वामन, श्रीधर, मोरोपंत यांनीं आपल्या कवितेस शोभा आणण्याचे विशेष प्रयत्न केले आहेत,

यामुळें त्यांच्या कवितेंत प्रसाद हा गुण कमीच. तथापि वामन आणि मोरोपंत यांच्या कवितेंतही हा गुण पुष्कळ ठिकाणीं आढळतो. वामन वेःान्तामध्ये भरग्या मारुं लागला अथवा मोरोपंत भक्तिरसामध्ये तल्लीन झाला असतां त्यांच्या कवितेंत प्रसाद हा गुण पुष्कळ उत्पन्न झालेला आढळतो. या गुणाचीं उदाहरणें सहज कळण्यासारखीं आहेत आणि मागे पुष्कळ आलीं ही आहेत म्हणून येथें विस्तार करित नाहीं.

(२). ओज — विषयवर्णनास साजेल असे शब्द घालून, वाक्यरचना करून आणि दृष्टान्तादि दाखले देऊन अनुरूप असें वर्णन केलें असतां तशा वर्णनांत ओज हा गुण असतो. हा गुण वामन आणि मोरोपंत यांच्या कवितेंत भरपूर आहे. मोरोपंतानें अनेक प्रसंगांचीं हुबेहुब वर्णनें अनेक ठिकाणीं केलेली असल्यामुळें त्यांच्या कवितेमध्ये ओज हा गुण सर्वत्र दिसून येतो. विषयानुरूप वर्णनाचा ओघ आणि त्यास शोभेल अशी शब्दरचना या गोष्टी या गुणाला अंगभूत असतात. युद्धांत आणिवाणीच्या प्रसंगां अभिमन्यूच्या पराक्रमाचें वर्णन मोरोपंतांनीं केलें आहे तें:—

“ तो खड्गचर्म घेऊनि अवलंबी वीरनामक विहाय,
संकट पडतां सोडुनि धैर्यासि म्हणेल काय कवि हाय ?
शत्रुमुखीचें क्षितिवारि उतरुनि, घेऊनि चक्र, पाणि हरी,
वाटे साक्षात् शिरला असुरसमूहांत चक्रपाणि हरी. ”

मोरो०

पांडवसभेंत श्रीकृष्णानें शिशुपालाचा शिरच्छेद केला, त्यावेळचें वर्णन:—

“वृष्णींचा शक्र चक्र त्वरित मग नगच्छेदना जेविं पाक,
द्वेषी वज्र स्वकर्मद्रुमफलततीचा भोगवी जो विपाक;
सोडी, तोडी, क्षणांत क्षितिवारि सहसा, लोळवी चैद्यमस्ता,
हस्ता जोडून वंदी, स्तवि सदभयदा त्या सभा ती समस्ता. ”

कृष्णाविजय.

हिरण्यकशिपूस मारण्यासाठीं नृसिंह प्रकट होऊन त्यानें दैत्याचा वध केला, त्यावेळचें वामन-कवीनें केलेलें वर्णन:—

(घनाक्षरी)

“ मुख सिंहाचें उत्कट । नरतनु जे विकट,
 होय नरसिंह प्रघट । विधि-वर-रक्षणीं;
 बाहू बाहू चंड चंड । काळदंडसे उदंड,
 ज्वाळा तोंडांत अखंड । चंडरश्मी ईक्षणीं;
 नखें वज्रेशीं तिखट । दांती शब्द खट्ट खट्ट,
 जीभ चंचळ चोखट । जाणों खड्ग दाक्षिणीं;
 कुंडलें मांडित गंड । अंगीं बाणलें श्राखंड,
 हृदयाचे खंड खंड । दैत्याचे तयाक्षणीं. ”

“ पसरट मुख मोठें, आंत दाढा कराळा,
 परम चपळ जिह्वा, खड्ग जैसा निराळा;
 नयनयुगल जाणों तापलें हेमपाणो,
 बहुभुजनखशस्त्रें, देखिला चक्रपाणी. ”

“ अमर तो मरतो अतिलौकरी । चपळ तो पळतो धरितां करीं;
 उसळला खळ लाघवलक्षणी । निलपति लपती सुर त्या क्षणीं. ”

वामन.

मराठींत क्रियेचे अनुकरणवाचक शब्द पुष्कळ आहेत. त्यांचा उपयोग करून केलेले वर्णन फारच शोभते व त्यामध्ये आज गुण सहज येतो. अशीं वर्णनें मराठी कवींच्या ग्रंथांत पुष्कळ असतात. याचो कांहीं उदाहरणें:—

“ जेथें ज्वाळांचा धडधडाट । वंशकाष्टांचा तडतडाट,
 लाख जळतां भडभडाट । कुवास व्योमीं दाटला;
 दिवाभीतांचे व्रंघाट । पिंगळियांचे किलकिलाट,
 भालु भुंकती सैराट । टिटवे थोर टिवटिवती. ” मुक्ते ०

“ गंधर्व भयें कालिज धडधड उडतें करें पहा गे हें ! ”

“ टकमक पहात होते प्रभुमुखचंद्राकडेचि चातकसे. ”

“ मारुनि रात्रिचरकटक, रुधिरनदी खळखळाट वाहविली,
 चळचळ घटोत्कचाची ममीं भेडुनी मुहूर्त राहविली. ”

“ भग कंठनाळ चरचर तो सत्य करावया विरुद्ध कार्या,
मिटक्या देडनि मटमट, घटघट त्या स्वाहितासृग्दका पी. ”

“ धावे अक्रूर तसा भेटाया कडकडून आईला. ”

“ रथ धडकले, भडकले हय, शस्त्रजवन्हि धडकले वरते. ”

“ मंच सकळ डगमगले कंसमुकुटमणि गळोनियां पडला. ”

“ बहु कडकडे परशरें, जैसा अतितप्त पाक थेंवानें. ”

“ मानी सर्व मनोरथद्रुम फळीं ओथंबले आपुले. ” मोरो०

(३) माधुर्य—वर्णनामध्ये अनुरूप अशा रसाचा प्रादुर्भाव होत असला म्हणजे कवितेत किंवा साध्या वर्णनांत माधुर्य हा गुण उत्पन्न होतो. मार्ग भक्ति, वीर, वत्सल इत्यादि रसांची जी उदाहरणे दिली आहेत, ती या गुणाने पूर्ण आहेत. मुक्तेश्वर, रघुनाथपंडित, मोरोपंत यांच्या व पुष्कळदां वामनाच्या कवितेतही माधुर्य विपुल आढळते. या गुणाने पूर्ण असे उतारे मार्ग अनेक आलेलेच आहेत. तथापि मोरोपंताच्या *उंदोरामायण नामक एका अप्रसिद्ध रामायणातील रामाच्या बाललीला-वर्णनाचा पुढील मनोहर उतारा द्यावासा वाटतो:—

“ पीतां स्तनांते क्षणमात्र राहणें ! महादरें मातृमुखासि पाहणें,
वक्त्रांत तें दुग्ध तसेंचि वाहणें । तेणेंचि फूत्कार करोनि नाहणें;
मुखांतुनी दुग्ध गळे सुनिर्मळ । उरावरी ये अतिशुभ्र वोगळ;
मंदाकिनीचा गगनीं प्रवाह तो । चंद्रप्रभापांडुर काय वाहतो;
बैसोनि हर्षे जननीचिया कडे । विलोकुनी तन्मुखनीरजाकडे;
स्मितामृतापूरित बोल बोबडे । बोले, तदा ब्रह्मसुख स्वयें दडे !
अत्यंत शुद्ध स्फटिकालयांतरीं । क्रीडा करी राम जर्धीं परोपरी,
नानासुखप्राप्तिसुखांस मावली । विलोकुनी तत्प्रतिबिंब पावली;

* ह्या रामायणाचीं सुमारें साडेपांचशें श्लोकांचीं पहिलीं दोनच कांडें उपलब्ध झालीं आहेत असें रा० पांगारकर लिहितात. पांगारकर यांनीं यांतील जे थोडेसे श्लोक प्रसिद्ध केले आहेत, त्यांवरून तें फारच मनोहर असावें असें वाटतें. त्यांनीं एवढीं उपलब्ध कांडेंच तूर्त प्रसिद्ध केलीं असतां बरें होईल.

अनंदनाते प्रतिबिम्बमंडळीं । धौतामलस्फाटिक-मंदिरस्थळीं-
 माला न जाणे, बहु शोधितां भ्रमे । परंतु पावे सुख ती अशा श्रौं;
 घात्री जयीं रामकगंबुजाप्रती । धरूनियां चालविती स्वलद्वती,
 चुंबी धरा ती प्रभुपादनीरजे । अलभ्य ज्यांचीं दिविषज्जनीं रजे;
 पित्यापुढे ग्त्नविराजि कंकरेणें । करे नमस्कार करोनि ठाकरेणें,
 धम्युक्त सारें निजवृत्त सांगणें । अशा गुणें तो करि नाक ठेंगणें ;
 भूपापरी सर्वहि तो सभाजन । याचें करी नित्य सुखें सभाजनें;
 विलोकिता मर्त्यकृतावतारक । न लोचनीं हालति पक्ष्मतारक;
 आला चतुर्वर्ग नृपालयीं स्वयें । चतुष्कुमारात्ममिषेंचि निश्चयें;
 तुळा नसे भूपतिच्या सुखाप्रती । स्तवी सदा यास सुखें दिवस्पति;
 रामासर्वे लक्ष्मण सर्वज्ञ वसे । शत्रुघ्न तोही भरताश्रयीं असे;
 पूर्वी विभागक्रम जाहले जसे । द्वंद्वें सुखें वर्तति बंधु ते तसे;
 छाया तनूची तनुला न सोडी । त्या बंधुंची एक तशीच जोडी;
 परस्परीं त्यांस अपार गोडी । त्या मित्रभावा उपमाच थोडी. ”
 आणखी एक साकीमय सुदामचरित्रांतोळ सुंदर उतारा घेऊन हें
 प्रकरण संपवूं:—

“ हरिचा सखा सुदामा ब्राह्मण, निम्पृह, आत्मज्ञानी,
 होता गृही, यदृच्छालाभे^१ परमसुखाते मानी;
 स्त्रीस म्हणे, आनंदें तो द्विज, ‘ जातो सर्वा पहाया,
 तच्चरणावारी निजननुमन ही पुष्पांजळी वहाया. ’ ”

सुदामा कृष्णाकडे आला, तव्हां—

“ झडकरि उठला दयाळु माधव, वस्त्रादिक नावरितां,
 धांवत आला पुढें रमेला सांडुनि दासाकरितां;
 मित्रांगस्पर्शानें झाला सुखी दयेचा सिंधू,
 लोचनपद्मापासुनि गळती प्रेमाश्रूचे विंदू;
 जळ घाली रुक्मिणी पदांवारि मणिकनकाच्या पात्रें,

१. स्फटिक भूमीभागीं रामाचीं बहुत प्रातर्बिंबे पडला, त्यांत तिला सारा राम
 सांपडेना. २ देवांना. ३ सुखानें स्वर्ग ठेंगणा वाटे. ४ पूजन. ५ चार मुक्ति
 किंवा पुरुषार्थ. ६ संसारी. ७ जें कांहीं मिळेल त्यांत. ८ श्रीकृष्ण. ९ रत्नसचित्र
 सुवर्णपात्रांनें.

प्रक्षालण केले श्रीनाथें सुखरोमांचितगात्रें;
 शंभुशिरीं ज्याचे चरणोदक, वेद ज्याचे बंदी,
 तो तीर्थरूप तीर्थांचाही मुनिपादोदक बंदी;
 कृष्ण सख्यातें करीं धरुनियां सांगे गोष्टी गोड,
 त्यांशीं सर्वरसाधिक परि तें अमृत न पावे जोड. ”

पुढें कृष्णानें ‘ आम्हांस वहिनीनें खाऊ काय दिला आहे ? ’ भसें
 विचारलें असतां —

“ संकोचला, अधामुख बसला विप्र, न बोले कांहीं,
 बुडतचि होता मुनि तो केवळ लज्जानदीप्रवाहीं ! ”

शेवटीं फाटक्या तुटक्या वस्त्रांत शेजाऱ्याकडून उसने आणलेल्या
 पोह्यांची पुरचुंडी सांपडली, ती कृष्णानें घेऊन सोडली; त्यांत काय त्या
 पोह्यांच्या दोन तीन मुष्टी असताल नसतील. त्यांतली एक मोठीशी मूठ
 तर कृष्णानें तोंडांत घातलीच ! इतक्यांत सर्व पोहे संपणार असे पाहून
 रुक्मिणी झटकर पुढें आली, आणि कृष्णाचा हात धरून म्हणते:—

“ घावा प्रसाद हा सर्वाला, भक्षूं वाडें कोडें,
 सेवन करितां तुम्हांला तों, हें ब्रह्मांडहि थोडें ! ”

आणि मग —

“ पोहे नेले हिरोनि भगवत्पर पद्मजासतीनें,
 प्रार्थुनि, रिश्वुनि, हंसवुनि, रमवुनि, निजपातिला सुमतीनें. ”

मोरोपंतांचें साकीबद्ध सुदामचारित्र हें लहानसें काव्य सर्वच फार
 मधुर आणि रमणीय आहे !

REFBK-0000550